

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Тахририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz
Веб-сайт: www.til.sk.uz

2009/10

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ХУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Тахрир хайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

MUNDARIJA

Metodika

- Karima MIRJALILOVA.** Ona tili darslarida
o'quvchilarning mustaqil ishi 3
- Ma'murjon SAIDXONOV.** Ishora fe'llarini o'rgatish
xususida..... 7

Tilshunoslik

- Дилноза ЖАМОЛИДДИНОВА.** Қўшма гапларнинг
ўзига хослиги хусусида..... 16
- Саодат БОЙМИРЗАЕВА.** Эпистемик модаллик
тахминининг матнда воқеланиши 19

Adabiyotshunoslik

- Қундузхон ХУСАНБОЕВА.** Буюк муҳаббат
қиссаси 30
- Гуландом ТОҒАЕВА.** Янги замон адабиёти ва
ижтимоий воқелик 54

Adabiy taqvim

- Усмонжон ҚОСИМОВ.** Ҳақгўйлик ва халқчиллик
ибрати..... 61
- Зиёдулла ҲАМИДОВ.** Огаҳий шеърятининг
тили хусусида 74

Davlat tilini o'qitish masalalari

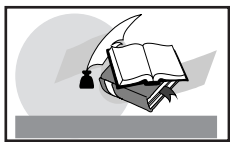
- Гулноз ҚУРБОНОВА.** Русийзабон талабаларнинг
оғзаки нутқини ўстиришда фольклор
намуналаридан фойдаланиш 81

Qiyosiy tilshunoslik

- Дилрабо БАХРОНОВА.** Зономик компонентли
фразеологик бирликларнинг таржимаси
хусусида..... 88

So'z mulkiga sayohat

- Носиржон ОХУНОВ.** Кент сўзли топонимлар..... 93

METODIKA

Ona tili darslarida o'quvchilarning mustaqil ishi

Ona tili darslarining maqsadi o'quvchilarning savodxonligini oshirish, nutqiy malakasini o'stirish, shu bilan bir qatorda, ularni ijodiy fikrlashga yo'naltirishdir. Amaldagi dasturlar va ular asosida yaratilgan darsliklardagi turli mashq hamda topshiriqlar ham shu maqsadga qaratilgan. Lekin o'zlashtirish qobiliyati turlicha bo'lgan o'quvchilarda kerakli ko'nikma va malakalarni hosil qilish uchun ularning har biri bilim darajasiga mos bo'lgan mashq va topshiriqlarni bajarishlarini talab etish kerak. Ana shu maqsadni nazarda tutib men dars jarayonida o'quvchilarga mustaqil ishlash uchun murakkablik darajasi turlicha bo'lgan mashq va topshiriqlar berishga harakat qilaman.

Ma'lumki, o'quvchining savodxonligi, fikrlash tarzi va uni ravon ifodalash malakasi yozma ishlarda namoyon bo'ladi. O'quvchilar ko'proq tovushlar talaffuzida, bo'g'in ko'chirish va tinish belgilarida xatoga yo'l qo'yadilar. Yozma ishlardagi savodxonlik esa ko'p jihatdan bo'g'in ko'chirish va punktuatsion qoidalarni bilishga bog'liqdir. Men o'z tajribamda bu boradagi xatolarni bartaraf etish uchun aksariyat mashq va topshiriqlarni kartochnalarga yozib tarqataman. Bu topshiriqlarni bajarish uchun o'quvchi kerakli qoidalarni eslashi va ularni amalga tatbiq etishi kerak bo'ladi.

Masalan, 5–6-sinf o‘quvchilariga imlo va tinish belgilarini o‘rgatishga oid quyidagi kabi topshiriqli kartochkalardan foydalanaman:

1-kartochka

Ushbu so‘zlardagi nuqtalar o‘rniga **o** yoki **a** harflaridan birini qo‘yib yozing.

Z...mon, h...li, h...zir, k...mil, k...mol, q...drdon, z...lim.

2-kartochka

Quyidagi so‘zlarda tushirib qoldirilgan harflarni topib yozing.

Go‘sh..., mush..., farzan..., to‘r..., molparas..., balan..., pas..., dash..., das..., durus... .

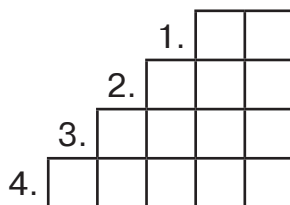
3-kartochka

So‘z oxirida kelib talaffuzda tushib qoladigan **d**, **t** tovushli so‘zlarga misollar keltiring.

4-kartochka

Berilgan so‘zlarning sinonimlarini topib, kataklarga joylashtiring:

1. *Nomus*
2. *Muhtoj*
3. *Qiynamoq*
4. *Sabr*

5-kartochka

Kent so‘zi bilan tugallanadigan o‘nta joy nomini yozing.

O'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stirishda ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan matnlar ustida ishlash, o'tilgan mavzularga oid boshqotirmalar, shuningdek, testlar yaxshi samara berishini o'z tajribamda sinab ko'rdim. Ular bunday topshiriqlarni katta qiziqish bilan bajaradilar.

Shuni hisobga olib quyidagi kabi topshiriqli kartochkalardan foydalanaman. Shu kartochkalarining ayrimlarida matn ustida ishlash yuzasidan shunday topshiriqlar beramanki, ular o'quvchini o'ylashga majbur etishi bilan birga dars jarayonida olingan bilimlarni mustahkamlashga, amalda qo'llashga yordam beradi.

6-kartochka

Quyidagi boshlanishi berilgan matnni davom ettiring va unga o'zingiz sarlavha qo'ying:

Men maktabda o'qiyman. O'qish jarayonida ustozlarimning o'gitlariga diqqat bilan quloq solaman...

5-sinfda «Ot so'z turkumi» mavzusi o'tilgach, turdosh va atoqli otlarning yozilishini o'quvchilar o'z xotiralarida yaxshi saqlab qolishlariga yordam beradigan quyidagi kabi topshiriqli kartochkalardan foydalanaman:

7-kartochka

Quyidagi berilgan so'zlar ishtirokida «Toshkent – mening ona shahrim» mavzusida matn tuzing. Matnda ishlatilgan otlarning yozilishini eslab qoling.

So'zlar: Choch, Shosh, Shoshkent, Madinat ash-Shosh, Binkat, Tarkan, Shayxontohur, Sebzor, Beshyog'och, Ko'kcha dahalari; Shoniy, Toshkandiy taxalluslari.

8-kartochka

«Qishloqda tong otmoqda» deb nomlangan rasimga qarab quyida berilgan tayanch soʻzlar ishtirokida matn tuzing. Ravish soʻz turkumiga oid soʻzlarni aniqlang.

Ancha, olis, elas-elas, sershovqin, koʻm-koʻk, egri-bugri, baland daraxtlar, asta, keng paxtazorlar, mayin.

8-sinf oʻquvchilarining koʻpchiligi uyusib kelgan boʻlaklar yuzasidan berilgan mavzularni oʻzlashtirishda qiynaladilar. Chunki darslikda ushbu mavzu yuzasidan mashqlar juda kam. Men bu mavzuni mustahkamlash uchun koʻproq kartochkalarda quyidagi kabi testlarni beraman:

9-kartochka

1. Quyidagi gapda nechta uyushgan vositasiz toʻldiruvchi mavjud?

Amir Temurni ulugʻlash – tarix qaʼriga chuqur ildiz otgan tomirlarimizga, madaniyatimizga, qadriyatimizga asoslanib, buyuk kelajagimizga ishonchimizni mustahkamlash demakdir.

- A. 5 ta vositali toʻldiruvchi
- B. 2 ta vositali toʻldiruvchi
- C. 4 ta vositali toʻldiruvchi

10-kartochka

2. *Qay bir joydan bir gʻisht olsam, oʻrniga oʻn gʻisht qoʻydirdim, bir daraxt kestirsam, oʻrniga oʻnta koʻchat ektirdim.*

- Ushbu gapda nechta kesim uyushib kelgan?
- A. 4 ta
 - B. 6 ta
 - C. 2 ta

11-kartochka

4. Quyidagi gapda nechta ega uyushib kelgan?

Barcha siyosiy kuzatuvchilar va tahlilchilar, davlat arboblari va ishbilarmon doiralar, ommaviy axborot vositalarining vakillari yakdillik izhor etishdi.

- A. 6 ta ega uyushgan
- B. 5 ta ega uyushgan
- C. 3 ta ega uyushgan

O'quvchilar bunday topshiriqlarni zo'r qiziqish bilan bajaradilar. Mustaqil izlanishlari, o'ylashlari, eslashlari natijasida kerakli nutqiy ko'nikmalarga ega bo'ladi, eng muhimi, bilimlarni egallay olishlariga o'zlarida ishonch hosil qiladilar.

**Karima MIRJALILOVA,
Toshkent shahar Uchtepa tumanidagi
251-maktab o'qituvchisi.**

Ishora fe'llarini o'rgatish xususida

O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunining 3-moddasida ta'limning uzluksizligi va izchilligi¹ tamoyili ko'rsatib o'tilgan bo'lib, bu har bir fan ta'lim turlarida soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va bir-birini taqozo etuvchi bosqichlar asosida o'qitilishini anglatadi. Davlat ta'lim standartlarida ham turli fanlarni o'qitishda uzviylik va uzluksizlikka e'tibor qaratilgan.

Ona tili fani umumiy o'rta ta'limning 1-sinfidan boshlab, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida ham o'qitib boriladigan asosiy fanlar sirasiga kiradi. Chunki, o'quvchi o'z fikrini bayon qilish, uni yozma shaklda ifoda etish uchun ona tilini bilishi shart. Zero, Prezidentimiz «*Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*» asarida ta'kidlaganidek, «... o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi».²

Boshlang'ich ta'limda ona tilining vazifasi bolaning oila muhitida hamda maktabgacha ta'lim muassasalarida va boshqa muloqot o'rinlarida (mahallada, qarindoshlar orasida v. b.) hosil bo'lgan nutqiy ko'nikmalarini me'yor asosida shakllantirishdan iboratdir. Buning uchun o'quvchida fikrni ifodalash malakasini oshirish, lug'aviy birliklar zaxirasini ko'paytirib borish, o'z fikrini so'z birikmasi, gap va matn tarzida og'zaki hamda yozma shaklda ifodalashga o'rgatish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, gap qurilishida fe'l turkumiga oid so'zlarining ahamiyati beqiyosdir. Rus tilshunosi V.V. Vinogradov «*fe'l eng murakkab va keng sig'imli grammatik kategoriya*»³ ekanligini bejiz ta'kidlab o'tmagan. O'zbek tilida ham fe'l turkumiga oid so'zlar boshqaruvchilik, tobelantiruvchilik vazifasi tufayli gapda markaz vazifasini bajarishi ma'lum. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinflardayoq o'quvchilarga fe'l haqida nazariy ma'lumotlar berib boriladi. Quyi sinflarda fe'lning harakat bildirishi, bo'lishli va bo'lishsiz shaklda kelishi, zamonni, shaxs va sonni ifodalashi haqida ma'lumotlar beriladi, ular asosan nutqiy jarayon bilan bog'lab ko'rsatilsa, yuqori sinflarda fe'lning leksik ma'nosi, morfologik xususiyatlari, gapdagi vazifasi, sintaktik jihatlari o'rgatiladi.

Kasb-hunar kollejlari, akademik litseylarda kasbga oid fe'llarning semantik xususiyatlari va bu fe'llarni nutqda qo'llash yo'l-yo'riqlari o'rgatiladi.

Akademik litseylarning ikkinchi bosqich talabalari uchun «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligining⁴ 29-darsi «Fe'l va uning uslubiy xususiyatlari» deb nomlangan bo'lib, unda ilk bor fe'llarning ma'no turlari berilgan. Bu esa, o'z-o'zidan, o'qituvchilarning fe'l semantikasi, fe'llarni leksik-semantik guruhlariga ajratish bo'yicha nazariy ma'lumotlardan xabardor bo'lishini talab etadi.

Ushbu maqolada fe'lning ma'no jihatdan guruhlariga bo'linishi, ularning o'zaro farqlari hamda ishora fe'llari guruhi haqida fikr yuritmoqchimiz.

Fe'llarning ma'no turlari turkiyshunoslikda o'tgan asrning 50-yillaridan keng o'rganila boshlandi. N.K. Dmitriyev fe'llarning 4 semantik guruhi haqida fikr bildirgan.⁵

L.N. Xaritonov yoqut tilida fe'l leksemalarini ma'nosiga ko'ra 3 guruhga ajratgan: 1) harakat fe'llari; 2) tovushga taqlid fe'llar; 3) obrazli fe'llar. V.D.Veshchilova turk tili fe'llarini semantik jihatdan harakat fe'llari; holat fe'llari; yashash holati fe'llari va tabiat hodisalari fe'llariga bo'ladi.⁶ O'zbek tilshunosligida K. Xoliqov fe'l ma'no turlarini 5 guruhga ajratgan va yuqoridagi tasnifning uchta turiga qo'shimcha ravishda faoliyat va harakat-holat fe'llarini kiritgan.

Yuqoridagi tasniflarda fe'llar ifoda etadigan umumiy ma'no bilan xususiy ma'no aralashtirib yuborilgan. Buning yaqqol namunasi sifatida M.Sodiqova va I.Qo'chqortoyevning tasnifini keltirish mumkin. M.Sodiqova fe'llarni uch katta guruhga ajratadi: 1. Harakat fe'llari. 2. Holat fe'llari. 3. Munosabat fe'llari.⁷ Katta guruhlar o'z ichida yana guruhlariga bo'lindi. I.Qo'chqortoyev esa fe'llardagi umumlashtiruv-

chi va farqlovchi semalarni aniqlash asosida ularni 7 guruhga ajratadi: 1) faoliyat; 2) hissiyot; 3) harakat; 4) o'zgarish; 5) maishiy; 6) munosabat; 7) taqlid fe'llari.⁸

Umumlashtirish jarayoni masalasi til rivojining asosini tashkil etadi. Buning natijasida lug'aviy birliklar semantik jihatdan o'xshashligiga asosan guruhlanadi.

A.Nurmonov til leksik sistemasi mavzuiy to'dalardan tashkil topishini va har qaysi mavzuiy to'da o'z ichida qator LSG (leksik-semantik guruh)larni birlashtirishini aytib o'tadi.⁹

Demak, so'zlarning muayyan leksik-semantik guruhga kirishiga ulardagi identifikatsiyalovchi (birlashtiruvchi) semalar asos bo'ladi. Ya'ni so'zdagi bir yetakchi sema atrofiga boshqa semalar uyushgan bo'ladi. Masalan: tafakkur fe'llarida aqliy faoliyat semasi asos qilib olingan va bu guruhga **o'yladi, o'qidi, kashf qildi, fikrladi** kabi fe'llar kiritilgan.

Har bir so'z turkumiga oid so'zlar ma'lum semantik guruhlariga bo'linar ekan, fe'llarni ham harakat-holatni ifodalashiga ko'ra bir qancha turlarga bo'lishi mumkin: 1. Yumush fe'llari. 2. Tafakkur fe'llari. 3. Sezgi fe'llari. 4. Ruhiiy holat fe'llari. 5. Nutq fe'llari. 6. Ishora fe'llari. 7. Jismoniy harakat fe'llari. 8. Tabiiy holat fe'llari. 9. Ko'rish fe'llari.¹⁰ Biz ishora fe'llari xususida ma'lumot berishni lozim topdik.

Ishora fe'llari ramziy ma'no ifodalab, kishi ma'lum organlarining harakati natijasida hosil bo'lib, nutqda ikkilamchi ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, **ko'zini qisdi** birikmasidan anglashilgan denotativ ma'no harakat jarayonining ro'yobga chiqqanligi haqidagi xabarni uzatsa, uning ishoraviy ma'nosi kontekst va

vaziyatdan kelib chiqqan holda hazil, pinhona, boplamoq, zid fikr va boshqa ko'plab ma'nolarni bildirib keladi.

Ishora fe'llari biror holatga, voqea-hodisaga ishora qilish asosiga qurilgan bo'lib, garchi harakat ma'nosini ifodalasa-da, ularda ko'proq munosabat ma'nosi ustuvor bo'ladi.

Masalan: *Abduqodir maddohlar bilan savol-javob qilish uchun qo'l ko'tarib ijozat so'radi. Sudya Rasulova shuni kutib turgandi... Abduqodirga so'z berarkan:*

– *Marhamat, da'vogarning fikri va javobini eshitaylik*, – *dedi* (G'ulom Ali).

Bu yerda **qo'l ko'tarmoq** fe'li *ijozat so'rash* ma'nosini bildirib, da'vogar va sudya munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ishora fe'llari kishilar o'rtasidagi muloqotni shakllantiruvchi xatti-harakatlarning verbal (lisoniy) ifodasi bo'lib, imo-ishora va boshqa ma'no bildiruvchi gavda harakatini ifoda etadi, ikkilamchi – ishoraviy ma'noni bildiradi.

Qo'l ko'tarmoq birikmasi tabiiy holda qo'lning yuqoriga harakatlanishini bildirsa, yuqorida keltirilgan kontekst va holatda *so'z so'rash*, *ijozat so'rash* ma'nolarini anglatadi va bu ma'nolar matnda **qo'l ko'tarmoq** ishora fe'li orqali ifodalanadi.

Ishora fe'llari guruhiga kiruvchi fe'llar struktural jihatdan ikki ko'rinishda bo'ladi: 1) **somatik fe'llar** orqali kishi tana a'zosining harakati ifodalanadi. Masalan, **bosh irg'amoq** (boshni vertikal harakatlantirish) – tasdiq ma'nosi. 2) **sensual fe'llarda** ishora mazmuni kontekstda reallashadi. Masalan, **Birpas o'tira turing, deb stulga ishora qildi** (R.Rahmon).

Ushbu kommunikativ aktda kommunikantlardan biri ikkinchisiga stulga o'tirib turishni taklif qilish uchun imo-ishoradan foydalanmoqda. Bunda ishoradan anglashilgan mazmundan xatti-harakatni tasavvur qilish mumkin (*bosh bilan, ko'z bilan, qo'l bilan, stulni surib qo'yish bilan* v. b.).

Ko'rinib turibdiki, ishora fe'llari muloqot davomida kommunikantlarning tabiiy ravishdagi muloqotida qo'llanadigan imo-ishoralarning lisoniy shakli bo'lib, ular asosan dialogik matnlarda suhbatdoshlar munosabati natijasi sifatida namoyon bo'ladi va muallif nutqida, remarka va replikalarda berib boriladi.

– *Mag'ruraxon, biz maqolangizni ikki-uch kishiga taqrizga topshiryapmiz. Bilasiz-a?*

Bosh silkidim. – tasdiq (R.Haydarova).

Po'latov Xurshid akaning qo'lini mahkam qisdi, menga boshini silkidi. – salomlashuv (R.Haydarova).

Somatik ishora fe'llari 2 komponentli bo'lib, 1-komponenti **bosh, qo'l, yelka, ko'z, qosh, lab, til, tish, burun, peshona, oyoq, gavda** kabi so'zlardan iborat bo'ladi. Ikkinchi qismi kishi a'zolarining mos ravishdagi harakati ma'nosini bildiradi: **qosh** uchirmoq, **burun** jiyirmoq kabi birikuvdan ishoraviy ma'no ifodalovchi qo'shma fe'llarni hosil qiladi: **qoshini uchirmoq** – *qalaysiz, nima qilyapsiz, nima gap* va b.; **burnini jiyirmoq** – *mensimaslik, achchiqlanmoq, qo'lansa hidni sezmoq* v. b.

Somatik ishora fe'llari tasvirlovchi, ko'rsatuvchi ishoralarni ifoda etganda, uch yoki undan ortiq so'zlar ishtirok etadi: **ko'rsatkich barmog'ini chakkasiga buramoq** (aqldan ozgan, jinni ma'nosida), **o'ng qo'lini**

palov oshaganday og'ziga olib bormoq (palov osh, osh yemoq ma'nosi) v. b. Bunday so'zlar kompleksida ham kishi organi (ko'rsatkich barmoq) va uning harakati (buramoq) ifodalanadi. Faqat harakatning obyekti fe'l ma'nosiga aniqlik kiritadi.

Sensual ishora fe'llari **ishora qilmoq, imo qilmoq, im qoqmoq, imo-ishora qilmoq** kabi fe'llar orqali ham ifodalanadi va ishora mazmuni matn tarkibida aniqlanadi.

Faqat to'n kiyib, belni bog'lagan akam, tog'alarim kirib kelgandagina bir seskandim. Orqada kelayotgan katta pochcham qolganlarga qandaydir ishora qildi-yu, tog'alarim baravar egilishib, sariq mato yopilgan qutini ko'tarishdi (R.Haydarova).

Misollardan ko'rinib turibdiki, ishora fe'llari jonli muvoqotning lisoniy ifodasi bo'lib, matnda personajlarning o'zaro muomala jarayonlari jonli, tabiiy, real va hayotiy ekanligini namoyon etadi.

Ishora fe'llarini turli adabiyotlarda *kinegramma* (N.Burger), *somatik ibora* (J.E.Ambarsumova), *frazema* (E.V.Krasilnikova), *ibora* (G.M.Vereshchagin, V.G.Kostomarov) nomi bilan ataydilar. Biz ishora fe'llarini tuzilishi jihatdan L.I.Reyzenzon va I.V.Abrameslarni **turg'un so'zlar kompleksi** degan fikriga qo'shilamiz¹¹. Bu fe'ldagi turg'unlik xususiyati va boshqa semantik jihatlari erkin so'zlar qo'shiluvidan farqlanib turadi.

Masalan: *Quyoshning zarrin nurlari ko'zga tushib turgani uchun u yuqori qavatdagilarga qarab ko'zini qisgan holda gapirar edi* jumlasida **ko'zini qismoq** so'z birikmasi bo'lib, unda ko'zning tabiiy mexanik haraka-

ti nazarda tutilmoqda va **ko'zini qismoq** erkin so'zlar qo'shiluvidan hosil bo'lgan birikma sanaladi.

Ishora fe'llari polisemantik xususiyatga ham ega bo'lib, ularning ma'nosi kontekstdagina reallashadi. Masalan: *Ko'zini qisib* fe'li turg'un ibora ma'nosida qo'llanilsa, u aldash ma'nosini bildirishi mumkin. «U bajaramiz, albatta bajaramiz» deb yonidagilarga qarab ko'zini qisib qo'ydi.

Xurshid aka mashina motorini yurgizarkan, chapda turgan Sohibjon aka va Nazira opalarga bosh silkidi. Sohibjon aka kulimsiradi, Nazira opa menga qo'lini ko'tarib «xayr» degan kabi silkidi (R.Haydarova).

Ushbu misolda bosh silkimoq fe'li *xayr, yaxshi qolinglar, rahmat* kabi ma'nolarni ifoda etish uchun ishlatilgan. Shu bilan birga keltirilgan matnda **qo'l silkimoq** harakati orqali ham xayrlashuv ma'nosi ifodalangan.

Muloqot jarayonida nolisoniy vosita bo'lmish imo-ishoralar lisoniy vositadan faolroq qo'llanishi mumkin. Shuning uchun bu fe'llar ustida ishlashda metodikaning interfaol usullaridan foydalanish yaxshi natija beradi. Bu esa kishilar o'rtasidagi muloqotning matniy shaklida ishora fe'llarining ham faol ishlatilishidan, badiiy asar tahlilida bu kabi fe'llarni semantik, struktural va uslubiy o'rganish zarurligidan dalolat beradi.

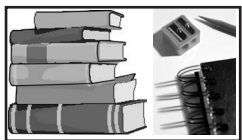
Akademik litseylarda o'quvchilarga bu fe'llarni qo'llashga o'rgatish uchun o'qituvchi ikki o'quvchining muloqotini uyushtiradi. Qolgan o'quvchilar muloqot davomida bu ikki o'quvchining ma'no ifoda etuvchi xatti-harakatlarni (imo-ishoralarni) ajratib tahlil qilishlari maqsadga muvofiq. Yoki ma'lum badiiy asardan belgilangan 2–3 sahifani o'qib, unda qo'llangan isho-

ra fe'llarini topish va uning ifoda etayotgan ma'nosini aniqlash orqali ushbu mavzuni mustahkamlash mumkin bo'ladi. Shu tariqa o'quvchilar muloqotda faol ishlatiladigan imo-ishoralarning lisoniy ifodasi bo'lmish ishora fe'llari ma'nolarini, uslubiy-matniy xususiyatlarini mukammal o'rganib boradilar.

**Ma'murjon SAIDXONOV,
Andijon Davlat universiteti doktoranti.**

-
- ¹ Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Шарқ, 1998. 20-б.
² I. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 83-b.
³ В.В.Виноградов. Русский язык. М – Л., 1947, С. 425.
⁴ A.Nurmonov, A.Sobirov, Sh.Yusupova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. T.: Sharq, 2002.
⁵ Н.К.Дмитриев. Глаголы речи, мышления, действия и движения в тюркских языках в татарской школе // Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе. М., 1952.
⁶ В.Д.Вещилова. Глаголы движения в турецком языке // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.4. М., 1962. С. 95–105.
⁷ М.Содиқова. Феъл стилистикаси. Т.: Фан, 1975. 62-б.
⁸ И.Кучкартаев. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке // Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Сборник научн. трудов. ТашГУ. 656. Т., 1981. С. 19–31.
⁹ A.Nurmonov, Sh.Iskandarova. Tilshunoslik nazariyasi. T.: Fan, 77–78-b.
¹⁰ A.Nurmonov, A.Sobirov, Sh.Yusupova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. T.: Sharq, 2002. 248–249-b.
¹¹ Л.И.Ройзензон, И.В.Абрамец. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии // Вопросы языкознания. 1969, №2. С. 54–63.

TILSHUNOSLIK

Қўшма гапларнинг ўзига хослиги хусусида

Замонавий тилшуносликда таркибида гап шаклидаги **парантеза** мавжуд бўлган асосий гапнинг синтактик мақоми ҳақида мунозарали қарашлар мавжуд. Ҳар қандай парантезали ва киритмалар (кириш сўз, сўз бирикмаси, гап шаклидаги) гапни мураккаблашган ёки баъзан қўшма гап тарзида талқин қилиш жуда кенг тарқалган қарашдир.¹ Табиийки, таркибида сўз ёки сўз бирикмаси шаклидаги парантеза иштирок этган гапнинг мураккаблашган гап сифатида баҳоланиши ҳеч қандай эътироз туғдирмайди. Аммо гап шаклидаги, яъни предикатив парантезани ўз ичига олган гапнинг ҳам мураккаблашган гап сифатида талқин қилинишини унчалик ҳам асосли деб бўлмайди.

Адабиётларда гап шаклидаги кириш ва киритмаларни ҳам гап таркибини мураккаблаштирувчи (содда гап доирасидан чиқармаган ҳолда) носинтактик воситалар эканлиги айтилади (масалан, шундай мисол берилади: *Шоир (мен уни илғари кўрмаган эдим) риндона ижодкор сифатида таассурот қолдирди*).² Айрим тадқиқотларда «кириш гапли содда гаплар» тарзидаги ифодалар ҳам учрайдики³, улар ҳам гап шаклидаги парантезани ўз ичига олган гапларнинг синтактик мақоми содда гап деб қаралаётганини кўрсатади.

Бугун ўзбек тилшунослигида Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова ва бошқа тилшуносларнинг мунтазам тадқиқотлари туфайли гапда кесимнинг ҳал қилувчи мақомга эгаллиги, кесим гапнинг асосий уюштирувчи маркази эканлиги ҳақидаги қараш барқарорлашди.⁴ Ҳатто мактаб она тили таълими амалиётида ҳам ана шундай қараш ўз аксини топган. Масалан, 8-синф «Она тили» дарслигида ёзилишича: *«Шаклланган, яъни кесимлик шакллари (тасдиқ-инкор, майл, замон, шахс-сон маънолари)га эга бўлган кесим алоҳида бир ҳукми ифодалайди, муайян гап марказини ташкил эта олади. Шунинг учун икки ва ундан ортиқ шаклланган кесимли гаплар қўшма гаплардир»*⁵.

Шубҳасизки, предикатив парантезали гапларда ҳам икки (ёки ундан ортиқ) кесим мавжуд. Масалан, *Эрталаб қайси бир мактабга учрашувга кетган Ветаран (момо уни қачон шундай деб чақира бошлаганини ўзи билмайди!) хануз қайтмабди* (О.Ёқубов, «Адолат манзили» романи). Асосий гапнинг кесими *қайтмабди* тарзидаги феъл шаклидир. Предикатив парантезада эса *билмайди* шаклидаги кесим мавжуд. Кўриниб турибдики, мазкур синтактик конструкцияда иккита тўлиқ шаклланган кесим бор. Шундай экан, бундай гапларни, юқоридаги фикрлар инобатга олинса, содда гап дейиш мушкул.

Мазкур гапни қўшма гап сифатида баҳолаш учун бир кесим бир гапнинг шаклланиши учун мантиқий-грамматик асосдир тарзидаги юқоридаги зикр этилган фикр тўла имкон беради, яъни бундай гапларни парантезали қўшма гаплар деявериш мумкин. Фақат

одатдаги қўшма гап компонентларининг боғланиши билан предикатив парантезали бундай қўшма гаплар компонентларининг (парантеза ва асосий гап) боғланиши ўртасида ўзига хос фарқли жиҳатлар, шубҳасиз, мавжуд. Одатдаги қўшма гапларда тенг-ланиш (боғланган қўшма гаплар) ва тобеланиш (эргашган қўшма гаплар) муносабатидаги алоқа мавжуд бўлса, парантезали қўшма гапларда киритиш, яъни интродуктив муносабатдаги алоқа мавжуддир.

Маълумки, ўзга гапи ва муаллиф гапидан таркиб топган конструкциялар кўчирма гапли қўшма гаплар сифатида қаралади. Баъзи тадқиқотчилар ҳатто ана шундай кўчирма гапли қўшма гапларда ҳам предикатив парантезаларга яқинлик борлигига, ўзига хос интродуктив муносабат унсурларининг мавжудлигига ишора қиладилар. Масалан, А.Ф.Прияткина ўзга гапини беришда муаллиф гапи киритма тамойили асосида конструкцияга киритилишини йўл-йўлакай айтиб ўтади.⁶ Бу фикрда маълум маънода жон бор. Масалан, *Валюша, – деди у, – сен уйга боравер* (Тоҳир Малик, «Шайтанат» романи) гапи кўчирма гапли қўшма гап, унда муаллиф гапи кўчирма гапнинг ичига киритилган. Кўчирма гап муаллиф гапининг ичига киритилиши ҳам мумкин: *У: Валюша, сен уйга боравер, – деди.* Айтиш керакки, кўчирма гапли қўшма гаплар компонентлари ўртасида интродуктив муносабат мавжуддай кўринса-да, уларда тобе-ҳокимликнинг тегишли лексик-грамматик кўрсаткичлари мавжуд.

Шунинг учун, бизнингча, предикатив парантезали қўшма гапларни кўчирма гапли қўшма гаплар билан тенглаштириб бўлмайди. Ана шу мулоҳазалар асосида

предикатив парантезали қўшма гапларни қўшма гапларнинг мутлақо ўзига хос, алоҳида типи сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Таълим тизимида она тили ўқитувчиларининг илмдаги шу каби янгиликлардан хабардор бўлиши амалиётнинг илм билан бир сафда юришига замин тайёрлайди.

Дилноза ЖАМОЛИДДИНОВА, ҚДПИ ўқитувчиси.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. Т.: Фан, 1976. 202; М.И. Черемисина, Т.А. Колосова. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск, 1987. С. 94–95; Современный русский литературный язык. Под ред. Н.М.Шанского. Л.: Просвещение, 1988. С. 564–567; А.Ф. Прияткина Русский язык. Синтаксис о сложного предложения. М.: Высшая школа, 1990; Кўрсатилган асар, 156–163-б.

² М. Қурбонова, Р. Сайфуллаева, Г. Боқиева, Б. Менглиев. Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. Т., 2004, 58-б.

³ Предикатив бирликлар ва улар ўртасидаги муносабат. Т., 1989, 42-б.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Н. Маҳмудов. Кесимнинг гаптаги мақоми // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, 1-сон. 44–56-б.

⁵ М. Godirov, H. Ne'matov, M. Abduraimova, R. Sayfullayeva. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. Т.: Cho'lpon, 2006. 109-б.

⁶ А.Ф. Прияткина. Кўрсатилган асар, 161-б.

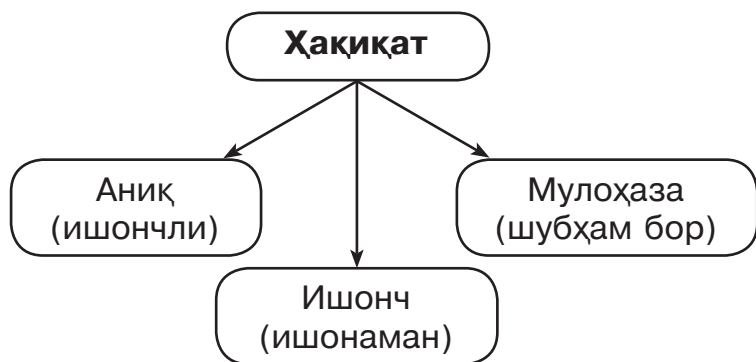

Эпистемик модаллик тахминининг матнда воқеланиши

Сўзловчи тингловчига бирор бир ахборотни маълум қилиш жараёнида ушбу ахборотнинг воқеликка қай даражада мос келиши ёки унинг қанчалик ҳақиқат эканлигини қайд этиб боради. Воқелик ҳақидаги билимнинг тўлиқ ва ишончли эканлигини бу тарзда

баҳолаш эпистемик ёки ишончлилик характеридаги модаллик мазмунини ҳосил қилади. Эпистемик модаллик асосида ахборотнинг ишончли ёки ишончсизлигини белгиловчи ҳолат ётади. Демак, эпистемик баҳо воқелик ҳақидаги билимнинг турли даражада бўлиши ва ушбу билимнинг ҳақиқатга қай даражада яқинлигини кўрсатади. Шунга кўра, ҳақиқатнинг даражасини ва ахборот аниқлигига бўлган ишончнинг турлича кўринишини фарқлаш эҳтиёжи туғилади.

Бизнингча, сўзловчининг берилаётган ахборотга ишончи **кучсиз**, **ўртача** ва **юқори** даражада бўлиши мумкин. Субъектнинг эпистемик тахмини худди шу маъновий фарқлар доирасида воқеланади ва сўзловчи (матн яратувчи)нинг когнитив тизимида ҳақиқатнинг ўрни қуйидагича белгиланади:

Мазкур когнитив тизимнинг матн мазмунида ифода топишини воқелик парчаси ҳақидаги ахборотнинг ишончли, ҳақиқат каби икки хил эпистемик баҳо олишида ҳам кўриши мумкин. Буларнинг биринчисида

баҳо миқдорий хусусиятга эга бўлиб, сўзловчининг предмет ҳақидаги билими баҳоланади, иккинчисида эса пропозициянинг ҳақиқат ёки эҳтимол эканлиги ҳақидаги субъектив ҳиссиёти маълум қилинади. Тадқиқотчилар ишончлилик маъно майдонида намоён бўладиган ушбу турдаги фарқларни инобатга олиб, уларнинг таркибида эҳтимоллик ва ҳақиқийлик микромайдонларини ажратиш лозим, деб ҳисоблашади.¹

Матн коммуникатив бирлик сифатида, воқеликдаги ҳодисалар ҳақида хабар бериб, ишончлилик ва қатъийликнинг модал мазмун доирасида мослашувини тақозо этади. Матн таркибига эҳтимоллик маъносини ифодаловчи тузилмаларнинг киритилиши ахборотнинг ишончлилик даражасининг янада бўрттирилишини таъминлаб, матннинг модаллик майдонини кенгайтиради. Бундан ташқари, модаллик мазмуни миқёси ва шу миқёсни таъминловчи ифода воситаларининг ўзаро бирикиши матн пресуппозицияси таъсирида аниқланади. Ушбу турдаги пресуппозиция сўзловчининг воқелик ҳодисалари ҳақидаги маълумоти, ахборотга эга бўлиш даражаси билан ҳам боғлиқ. Сўзловчининг баён қилинаётган воқеа-ҳодисадан хабардорлик даражасига нисбатан мулоқот предмети борасидаги ҳукмлар **қатъий, ишончли, эҳтимолли, тахминий** бўлиши мумкин. Натижада дискурснинг бир турдан иккинчисига кўчиб туриши ва эпистемик модаллик миқёси ва даражасининг ҳам ўзгариб бориши кузатилади.

Перформатив иборалар матндаги эпистемик модаллик мазмунини воқелантирувчи лисоний воситалар орасида энг катта гуруҳни ташкил қилади.

Мантикий фаолият ва билиш феълларининг эпистемик модалликни воқелантирувчи бошқа воситаларга нисбатан кўп миқдорда қўлланиши даставвал перформатив ибораларнинг структур-семантик хусусияти билан боғлиқ. Маълумки, ушбу ибораларда биринчи шахс номидан мулоқот юритилади ва шу тарзда асарни ўқиётган шахс, яъни адресат билан алоқа ўрнатилади. Энг асосийси, бу алоқа диалог кўринишини олиб, унда муаллиф ёки ҳикоя қилаётган персонаж етакчи роль ўйнайди. Бундай диалог кўп ҳолларда **бахс, мулоҳаза** характерида бўлиб, сўзловчи (ҳикоя қилувчи) ўқувчига етказилаётган воқеага нисбатан ўз ишончи, эҳтимоллари, таажжубларини қўшишга ҳаракат қилади.

Эпистемик модалликни ифодалаш имкониятига эга бўлган перформатив феълларни баён қилинаётган воқеа-ҳодисалар ишончилигини баҳолаш даражасига қараб икки асосий гуруҳга ажратиш мумкин: 1) **ишончдаги ноқатъийликни ифодаловчи перформативлар** (ўйлайманки, тахминимча, сезишимча, ишонаманки, фикримча, билишимча кабилар); 2) **ишончдаги қатъийликни ифодаловчи перформативлар** (биламанки, аминманки, ишончим комилки, таъкидлайманки кабилар).

Биринчи гуруҳдаги перформатив ибораларда биринчи шахс кўрсаткичи субъектив модаллик мазмунини шакллантиради, чунки ушбу перформативлар қўлланган вазиятларда *сўзловчи* (муаллиф) *тингловчи* (ўқувчи) ни баён қилинаётган воқеа ҳақида мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқаришга ундайди.

Баъзи ҳолатларда перформативлар инкор қўшимчаларини ҳам олади. Бундай матнларда уларнинг маъноси «*тушуна олмадим*» ёки «*тушунмаяпман*» кўринишга эга бўлади ва шу мазмун асосида уларнинг қўлланиш доираси кенгаяди. Натижада, воқелик баёни эҳтимолли, фараз, мулоҳаза мазмунини касб этади: *Маълумки, «Собиқ иттифоқ ҳукм сурган йилларда фуқароларни, айниқса, ёшларни миллат, халқ тарихидан йироқроқ тутиш, унга нисбатан бефарқ, лоқайд бўлиш кайфиятини шакллантириш учун тарихий ҳақиқат бузиб кўрсатилди, сохталаштирилди. Тарихий шахсларга, буюк давлат арбоблари, саркардаларга нисбатан турли бўҳтонлар, изволар уюштирилди. Бундай ҳолатни Амир Темур, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Ҳусайн Бойқаро каби буюк давлат арбоблари, Спитамен, Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди, Муқанна каби буюк лашкарбошилар, сўфизм ва унинг гоъвийназарий асоси бўлган тасаввуфга, жадидчилик ва «босмачилик» деб номланган ижтимоий-сиёсий ҳаракатларга берилган баҳоларда, муносабатларда яққол кўриш мумкин»* (Т.Қурбонов. «Юксак маънавият омили»// «Туркистон» газетаси, №37, 13.05.2009 й).

Умуман, перформатив ибораларнинг қўлланиши кўп жиҳатдан коммуникациянинг қандай тартибда кечаётганлиги билан боғлиқ. Нутқ тартиби лисоний, шу жумладан, грамматик шакллар танловини белгилайди. Бинобарин, тадқиқотчилар коммуникация тартибига нисбатан «**мен-матн**» ва «**у-матн**»ни фарқлашни таклиф қиладилар.² «**Мен-матн**»да муаллиф образи мавжуд бўлиб, унинг ички кечинмалари, ҳиссиётлари,

фикр-мулоҳазалари ўз аксини топади. Мазмуннинг бундай «муаллифлашганлиги» эса, ўз навбатида, субъектив модалликнинг имплицит ифодаланишига олиб келади. Эпистемик модаллик маъноси ҳам худди шу тартибдаги коммуникация шароитида аниқ кўриниш олади ва унинг ифода воситалари перформативлар гуруҳи билан чегараланиб қолмайди. Бундай воситалар қаторига модал сўзлар ҳам киради.

Модал сўзлар ҳам, худди перформативлар каби, ахборотнинг ишончилиқ даражасини белгилаш воситасидир, аммо уларнинг таркибида баҳо субъекти ўз ифодасини топмайди. Баъзан модал сўзли тузилмаларнинг бундай структуравий фарқи улар маъносида **объективлик мавжуд** деган фикрнинг туғилишига ҳам сабаб бўлади. Масалан, куйидаги матн парчасини олайлик: *Аждодларимиздан қолган маданий меросга муҳаббат, хусусан, миллий урф-одатларимиз, расм-русмларимиз, байраму сайилларимизга садоқат, буюк меъморчилик ёдгорликлари, кўҳна тарихий обидаларга эҳтиром туйғусини шакллантирмоқ учун бугунги йигит-қизларга инсоннинг ўзи буюк қадрият эканлигини, жамият ва давлат инсон манфаатларига хизмат қилиши зарурлигини, ҳар қандай қонунлар, ҳар қандай қоида ёки низом инсонни эъзозлашга қаратилганлигини ишонарли далиллар, илмий манбалар, ўтмишнинг аччиқ тажрибалари таҳлили ёрдамида тушунтириб бериш зарур.*

Матннинг кейинги қисмларида муаллифнинг қуйидаги фикрлари қатъий даъват характерини касб эта бошлайди: *Маданий мероснинг ёшларда миллий гурурни шакллантиришдаги ўрни ва аҳамиятини*

ўрганмоқчи эканмиз, бундан кўзланган мақсад ўтмишга сиғиниш эмас, балки унга суяниб, ёшларимизда миллий гурурнинг шаклланиш ва уни ривожланиш жараёнини тезлаштириш, уни янги босқичга кўтариш, аждодларимизнинг энг яхши инсоний фазилатларини йигит-қизлар онгига, шуурига синғдиришдан иборатлигини унутмаслик керак (Т.Қурбонов, «Юксак маънавият омили»//«Туркистон» газетаси, №37, 13.05.2009 й.).

Матнда модал сўзларнинг юқоридаги тарзда қўлланиб, объективлик маъносининг ҳосил бўлиш манбаи мулоқот муҳитидир. Аниқроғи, сўзловчи, яъни муаллиф вазиятни, воқеа-ҳодисаларни кузатиб туради ва улар билан танишиш жараёнида ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам билдириб ўтади.

Модал сўзлар ва феъллар эпистемик модаллик майдонига кирувчи турли маъно хусусиятларини ифодалаш воситаси хизматини ўтайди. Масалан, гумон, шубҳа модаллигининг воқеланишини олайлик:

А. – Мен шу тўғрида газетага бир мақола ёзсаммикан деб ҳам ўйлаган эдим, – деди Заргаров, – лекин келиштиролмасман деб қунт қилмадим. Чалачулпа ёзиб, бировнинг олдига «шу тўғрими?» деб боргани номус қиламан (А.Қаҳҳор. «Ўжар»).

Б. «Тушида ҳожатхонага тушиб кетган одам ўнгида бойиб кетади», дейишарди. Кир ўра ҳам балки шунақадир. Балки Америкадаги қизим бойиб кетгандир (Т.Малик. «Энг кичик жиноят»)?

Лекин баъзи ҳолатларда гумон модаллиги бошқа вазиятнинг юзага келиши мумкинлигини ҳам инкор этмайди:

В. Дунёда ҳамма нарсадан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат нечоғлик оғир бўлмасин, уни сабру тоқат ва ирода билан енгиш мумкин. Лекин ноаниқлик эзиб ташлайди кишини (О.Ёкубов. «Улуғбек хазинаси»).

Эпистемик модаллик майдонида қатъийлик мазмуни ҳам алоҳида ўрин тутати. Бунда сўзловчи фикр-мулоҳазасидан унинг маълум қилинаётган ахборотга ҳеч қандай шубҳасиз ишониши қатъий таъкидланади:

Бугунги глобаллашув жараёнида фарзандларини «оммавий маданият» ва либерал турмуш тарзи деб аталмиш миллий менталитетимизга ёт унсурлар таъсиридан ҳимоя қилишни ҳамда миллий анъана ва урф-одатларимизни сақлаб қолишни истаган ҳар бир ота-она бизнинг партия илғари сураётган мақсад ва вазифаларни қўллаб-қувватлаши тайин (Ш.Умарова. «Ватан равнақи йўлида», Тафаккур. 2009. №2); *Модомики, ҳар бир нафас учун шукрона вожиб экан, Тангри таоло ато этган истеъдод, қобилиятнинг шукрини бажо келтириш ҳам фарз, ҳам қарз эканига шубҳа йўқ* (Н.Абдулҳаким. «Огаҳийнинг огоҳлик сири», Тафаккур. 2009. №2).

Матн субъектив модаллик майдонининг маълум бир ҳудудини эгаллайдиган эпистемик модалликка хос маъно қирралари турлича бўлиб, уларнинг ифодаланиши мулоқот вазияти ва сўзловчининг бу вазиятда тутган ўрни, ҳатто баъзан индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда кечади. Ушбу омилларга нисбатан нутқ субъектининг ахборот мазмунига муносабати оддий ишончдан бошланиб,

исботли ишончгача ўсиб боради, оралиқ босқичда эса эҳтимоллик туради. Лекин ҳар учала ҳолатда ҳам юзага келадиган ишончлилик модаллиги ҳақиқатга мос келишини текшириш (сўзловчи ўз тажрибасига ёки манбаларга таяниб) мумкин бўлган ҳодисалар баёнидан иборат пропозицияларни нутқий фаоллаштириш амалга оширилади.

Айнан шу пропозициялар ривожини натижасида юзага келадиган нутқий ҳаракатлар субъектив модаллик мазмунига эга бўлади. Ҳеч қандай исботни талаб қилмайдиган, ҳамма учун таниш бўлган ҳодисалар ҳақидаги ҳукми ифодаловчи пропозициялар эса бирор бир тахмин, билиш ёки билмаслик нуқтаи назаридан баҳоланмайди ва улар субъектив модаллик мазмунига ҳам эга бўлмайди.³

Қиёс учун А.Қаҳҳорнинг ёшлар семинарида сўзлаган нутқидан олинган қуйидаги икки парчани келтирамиз:

1. *«Яхши асар илҳомнинг натижаси, илҳом ҳис қилишнинг натижаси дедик. Ҳис қилиш учун ёзувчи ўшани бошидан кечириши шартми? Агар шарт бўлса, Толстой ҳеч қачон «Анна Каренина»ни ёза олмас эди. Чунки Толстой ҳеч вақт хотин киши бўлиб кўрган эмас»* (А.Қаҳҳор. «Ёшлар семинарида сўзланган нутқ»).

2. *Бу кунги суҳбатимизнинг мавзуи гарчи ижодий тажрибалар бўлса ҳам, гап кўпроқ ижодий тажрибаларга эмас, ижодий уринишлар тўғрисида борилар деб ўйлайман* (Ўша манба).

Қиёсланаётган иккала вазиятда ҳам воқелик ҳақидаги фикр, ҳукм муаллиф томонидан баҳоланмоқда, лекин биринчи ҳолатда пропозиция ёки ҳукмнинг

хақиқатлиги муаллифнинг воқеликни билишига, ахборотнинг ишончилигига асосланса, иккинчисида билдирилаётган фикр эҳтимоллик хусусиятига эга.

Юқорида айтилганидек, эпистемик билим даражаси кўп поғонали бўлиб, унинг ҳар бир поғонасида маълум бир модаллик маъноси ўз ифодасини топади. Аммо ушбу поғоналар ўртасига кескин чегара қўйиш қийин. Тафаккур жараёни босқичларининг узвийлигини акс эттирувчи эпистемик фаолиятнинг барча поғоналари ўзаро боғлиқ муносабатда. Бу эса, ўз навбатида, модаллик маъноларининг умумий майдон доирасида ўзаро кесишувини тақозо этади. Жумладан, эпистемик модаллик майдонида ишончлилик маъносининг мумкинлик ёки зарурият маънолари билан ёнма-ён ифодаланиши одатий ҳол. Масалан: *Ҳар қандай сиёсий кураш нафақат ҳуқуқий, балки жамиятда умумэтироф этилган одоб-ахлоқ меъёрлари асосида ўтказилиши зарур. Сайловларда турли даражадаги депутатликка номзод бўлган кишилар ҳамиша ўз хулқ-атвори фуқароларнинг сайловларга муносабатини шакллантирувчи муҳим омил ва жамиятнинг сиёсий маданияти кўзгуси эканини эсда тутиш лозим* (Ш.Умарова. «Ватан равнақи йўлида», Тафаккур. 2009. №2).

Одатда, эҳтимоллик мазмунининг юзага келишида асосан тахмин қилиш ва хулоса қилиш когнитив амаллари бажарилади. Шу амаллар асосида шаклланидиган эпистемик мумкинлик ва зарурият маънолари матн модаллигининг таркибий

қатламларига айланади. Масалан: *Микрокредит олган, аммо тадбиркорлик тажрибаси бўлмаган аёл дастлаб оз миқдордаги пул билан ишлаб, кредит интизомини ўрганади. Кредитни қайтариши қийин бўлмайди, чунки унда тадбиркорликнинг дастлабки кўникмалари шаклланади, бошқаришни ўрганади. Шундан кейингина у каттароқ миқдорда кредит олиши ёки ўз сармоясини кўпайтириб, йирикроқ бизнес билан шуғулланиши мумкин* (Юқоридаги манба).

Демак, мумкинлик маъносига эга бўлган нутқий тузилмалар субъектив модаллик майдонининг турли ҳудудларидан жой олади ва бошқа турдаги модал маънолар билан мослашган ҳолда матн концептуал мазмунининг шаклланишига ўз «ҳисса»сини қўшади.

Шундай қилиб, матнда эпистемик модаллик мўлжалини воқелантирувчи лисоний бирликлар структур-семантик жиҳатдан турли кўринишларга эга бўлиб, улар ишончлилик маъносини ифодалашда қатъийлик ва эҳтимоллик босқичларидан ўрин олади.

**Саодат БОЙМИРЗАЕВА,
СамДУ докторанти.**

¹ Е.И.Беляева. Достоверность. В кн.: Теория функциональной грамматики. Л.: Наука, 1990. С.163.

² М.В.Всеволодова. О ключевых проблемах категоризации текста // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. 2007. №2. С.17.

³ М.А.Дмитровская. Знание и мнение: образ мира, образ человека // Логический анализ языка. Знание и мнение. М.: Наука, 1988. С.9.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Буюк муҳаббат қиссаси

Таниқли ёзувчи, шоир ва олим Улуғбек Ҳамдам қаламига мансуб ҳар бир қисса ёки роман катта муҳаббат билан ўқилади. Унинг асарлари ўқувчини ўйлашга мажбур қиладиган, кишининг кўнглидаги бош-оёғи топилмай юрган муаммолар ечимига кўмаклашадиган битиклардир. Улуғбекнинг яратиларида жамият ва инсондаги оғриқ нуқталар билгичлик билан қаламга олинади. «Ёлғизлик»нинг жисми, онги ва руҳияти билан боғлиқ бор ростларни айтишга уринган, лекин бунинг уддасидан чиқолмаган А. исмли қаҳрамони ҳам, «Исён ва итоат»даги бир умр ичидаги ғалаён, исён билан курашиб яшаган Акбар ҳам, «Мувозанат»даги бутун ҳаёти давомида йўқотишлар билан яшаса-да ўз эътиқодига хиёнат қилолмаган Юсуф ҳам, «Сабо ва Самандар»даги ўзи ёққан ишқ оловида куйиб кул бўлган Самандар ҳам қайсидир жиҳатлари билан бир-бирларига ўхшаб кетади.

Бу тимсоллар маълум маънода бир-бирларини тўлдиради, дейиш мумкин. Улар бугуннинг одамлари. Бизнинг орамизда юрган инсонлар. Улар кўнгил кишилари. Ҳаётда бундай одамларни топиш, уларни тушуниш ва шу тарзда тасвирлай олиш учун ёзувчининг ўзи ҳам кўнгил кишиси бўлиши керак. Бундайларга ҳаётда ҳамини қийин бўлади. Шунинг учун ҳам Улуғбекнинг қаҳрамонларини атрофидагиларнинг кўпчилиги тушунмайди. Тушунолмайди ҳам. Чунки улар: *«манфаат ва ҳисоб-китоблар қули... ўзгаларнинг фикри, дунёқараши, кайфияти, ўзиникидан бошқача*

бўлганда уларга душман кўзи билан қараш»ни одат қилиб олган, «...бу дунёда ҳар кимнинг ўз карвони, ўз йўли ва манзил-муддаоси борлигини ҳамда буларнинг бари бизниқига ўхшаши шарт эмаслигини...» тушуниб етолмайдиган оломон.¹

Озми-кўпми ўқиб юрадиган одамлар Улуғбекнинг китобларини интиқиб кутади. Унинг ўз китобхонларига тақдим этган навбатдаги **«Сабо ва Самандар»** романини илоҳий ишқнинг дебочаси бўлган инсоний муҳаббатни куйлаган асар, дейиш мумкин. Бу яратик ишқни туйган, тушунган ва қайсидир даражада тушунтириб бера оладиган одамлар учун битилган буюк муҳаббат қиссасидир. Романда ўқувчининг кўнглига хуш ёқадиган, уни мувозанатдан чиқарадиган ўринлар шу қадар кўпки, уларнинг қай бирига муносабат билдирса, таассуротларини, кўнглидаги гапларни батафсилроқ ифодалаш мумкинлигини, қайсинисига тўхталса, асарнинг моҳиятини чуқурроқ оча билишини аниқлолмай қийналади, одам.

Айримларга асар қаҳрамонларининг ёши бир жойга борганда ошиқман деб, оҳ-воҳ қилиб юришлари бачканалик бўлиб туюлиши, асарни эса «бизнинг ахлоқий мезонларимизга тўғри келмайди» деб баҳолаши ҳам мумкин. Лекин эътибор қилинса, Сабо ва Самандар муҳаббати тавсифини бошлашдан аввал муаллиф: *«Нимасини айтайин, қодир Эгам инсонни бир кўчадан олиб ўтишга қарор қилган бўлса, унинг қаршисида сон-саноксиз бошқа кўчаларнинг дарвозалари ланг очиқ турган ҳамда у юз уриниб шуларнинг бирига кирмоқчи бўлса-да, ниятига етмас экан...»* деб ёзади (73-б.). Мана шу ҳақиқатга асосланган муаллиф қаҳрамонини ўз тақдири сари бориши керак бўлган йўллардан олиб ўтади. Инсон, деярли ҳамиша, ўз хатти-ҳаракатлари билан тақдирида белгилаб қўйилган манзиллардан ўтишини яхши

билган ёзувчи бошқача йўл тутолмасди ҳам. Ўқувчи ҳам асарга мана шу ҳақиқатдан келиб чиқиб ёндашса, унда ҳеч қандай эътирозга ўрин қолмайди. Бу дунёда ҳеч нарса Яратганнинг иродасидан ташқари бўлмас, ҳатто тикан ҳам Худодан беамр кирмас экан, Самандар ва Сабо тақдиридан қочиб қаёққа боради!?

Ҳаётда Сабо ва Самандарга ўхшаган одамлар учраши аниқ. Сиртдан қараганда улар ҳам ҳамма қатори кун кечирришяпти. Лекин ёзувчига ўхшаб уларнинг кўнгилларига кирсангиз, туйғуларига тегсангиз, дардлари «тўкилиб кетади». Улар «ичкари»да нималар содир бўлаётганини ҳаммага дoston қила олмайдилар-ку! Қолаверса, ҳамманинг Улуғбекка ўхшаган дардкаши йўқ. Самандар ҳам ўшаларнинг биттаси. У бугунги турмуш ташвишларига кўмилиб ўзлигини унутаёзган замондошига илоҳиёт илмидан, инсондаги Яратганнинг мулки бўлган кўнгил дардларидан сабоқ беради. Унга чин муҳаббат туйғусини англатишга ҳаракат қилади. Ўқувчини ҳамдардига айлантиради. Мижжаларига ёш келтиради. Томоғига йиғи тикилтиради. Бугунги ўқувчини йиғлатиш осон эмас. Асар билан танишган одам бу борада муаллифнинг билимдонлигига таҳсинлар айтиши аниқ.

Романнинг ютуқлари ҳақида гапириб шуни айтиш мумкинки, ўзбек адабиётида китоби орқали ўқувчиси билан бевосита мулоқотга киришиш, унга ўз дардини айтиб мурожаат қилиш Ш. Холмирзаев асарларида учрайди. Улуғбек ҳам Самандарни Мингтепаннинг бағридан юлиб олиб, адоқсиз ишқ дардига мубтало қилиш учун Тошкентга олиб келар экан, бунинг уддасидан чиқиб: *«Эй ўқувчим! – деб мурожаат қилади китобхонга. – Менинг бу дунёдаги ягона йўлдошим! Қўлингни бер, биз буюк ишқ достонининг дарвозаси олдига ниҳоят етиб келдик! Қўлингни бер, мен ёлғиз*

эмаслигимни англай!..» (72-б.). Муаллиф билан бирга буюк ишқ достони дунёсига кириш, қаҳрамонлар билан бирга қайғуриб, бирга йиғлаб, бирга кулиб, биргалиқда дард чекишга ҳамма ўқувчи ҳам қодир эмас. Ёзувчи ўзига ўхшаган ўқувчини қидиради.

Муаллиф Сабо ва Самандарнинг бир-бирига дил изҳоридан маст бўлган, севиш ва севилиш туйғусидан бахту иқболга чулганган ҳолатидан ҳайратланган тарзда яна ўқувчисига мурожаат қилади: *«Ҳайҳот, дунёда, бизнинг дунёда бундан ортиқ бахт бўлса, айтинг, токи, мен... ёзғучи, бу ерда умримни беҳудага сарф қилмай, шошиб ўша иқболнинг қошига борай, унга термулай, уни алқай, кўкларга кўтарай!.. Борми!? Нега жимсиз! Негачиндамайсиз, ер чизасиз!?»*

Чунки... чунки айтадиган гапингиз йўқ! Чунки муҳаббатдан устун нарсанинг ўзи йўқ бу дунёда!..» (100-б). Бундай мулоқот ёзувчи билан ўқувчи орасидаги масофани қисқартиради. Уларни бир-бирларига яқинлаштиради. Улуғбек ҳам мана шундай мурожаатлари билан ўқувчисини ўзига қарата олган, уни ўйлашга мажбур қила билган.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, ёзувчи асарида Алишер Навоийнинг: **«Сен бўлсангу мен бўлсам мавжуд, Бўлса яна коинот нобуд»** мисраларини маҳорат билан шарҳлаб ўқувчисини шеърят дунёсига, сўз мулкига олиб киради. Бундан ташқари, муаллиф Ойбек қаламига мансуб: **«Тушимда кўрдим сени, Бирга олиб кет мени»** мисраларини асар қаҳрамони Самандар тилидан ўзгача маҳорат билан шарҳлайди. Бу байт асарнинг мазмунига шу қадар мос тушганки, гўё у мана шу икки мисра асосига қурилгандай. Бу билан ёзувчи бадиий сўзни нақадар нозик тушунадиган адабиётшунос сифатида ҳам бўй кўрсатади. Икки мисра шеърдан бундай чуқур ва инжа тафсир чиқариш

учун инсонга баланд дид, кучли савия, нозик кўнгил ва каттагина билим керак бўлади.

Ёзувчининг «Ёлғизлик» қиссасига эпиграф қилиб олинган куйидаги:

*«Парча-парча бўлдим, қайдасан?
Юрагимда жарлик, қайдасан?
Қулаб тушмоқдаман, қайдасан?
Ёлғизлигим – зўрлик, қайдасан?
Парча-парча бўлдим, қайдасан?»*

деган мисралари «Сабо ва Самандар»да (учинчи мисрадаги «Ёлғизлигим» сўзи «Сенсизлигим» тарзида ўзгартирилиб) қайта ишланган ва яхлит шеър ҳолига келтирилган. Бунда ҳам ўзига хос мутаносиблик бордай: «Ёлғизлик»да муаллиф асар қаҳрамонини мунтазам равишда Аллоҳнинг ўзига муножот қилиб, у билан диллашишда намойиш этса, «Сабо ва Самандар» романида инсоний муҳаббатни Яратганга бўлган муҳаббатнинг ибтидоси шаклида тасвирлашга тиришади. Шу маънода иккала асарнинг қаҳрамонлари бир кишига ўхшайди. Бундан ташқари, мазкур шеър ҳам, асардаги бошқа назмий мисралар ҳам, наср устаси муаллифнинг шоирлик маҳорати ҳам дахлсиз эканлигини кўрсатади.

Ажратиб кўрсатиш лозим бўлган хусусиятлардан яна бири шуки, асар муаллифи ҳам унинг қаҳрамони билан бирга ўқиганларига, билганларига асосланган ҳолда ишқ деган тушунчанинг моҳиятига киришга, уни ичдан англашга интилаётгандек: *«Ай!.. Муҳаббат нима ўзи? Нега у ошиқни яшашга ундагани каби ўлимга ҳам қистайди? У қандай сеҳрли кучки, бағрида бир-бирининг зидди бўлган қутбларнинг асов бошларини келиштира олади?»* – дейди (199-б.). Бу билан у китобхонни ҳам ишқ ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Муаллиф ва асар қаҳрамони мулоҳазалари таъсирига тушиб қолган кишининг кўнгли бехосдан ишқ аҳли

қавмидан бўлишни, шундай севиш ва севилишни истаб қолади. Руҳиятида «Ошиқ-маъшуқларга висол ҳақида ўйлаш кўпроқ ҳузур бағишлайдими ёки висолнинг ўзими? Сабо билан Самандар нега ўз бахти учун курашмади? Ёки бирга бўлишдан кўра бунга интилиш ҳузурбахшроқмикин? Ёки бахт бирга бўлишда эмас бир-бирига интилишда, бир-бирига зор бўлиб яшашдамикин? Бир-бирига эришса, улар ҳам бошқаларга ўхшаб оддий одам бўлиб қолармиди?» деган бир дунё саволлар пайдо бўлади. Ўқувчисини шундай ўйлашга мажбур қилган муаллиф – комрон!

«Сабо ва Самандар» романининг бош қаҳрамони Самандар образи ҳақида гапириб шуни айтиш мумкинки, у фикр кишиси. У тинимсиз, тизгинсиз ўйлар қуршовида, фалсафий мулоҳаза, илоҳий фикрлар етовида яшайди. Шунинг учун ҳам ҳали ишқ дардига мубтало бўлмай, унинг нима эканини англамай туриб, синфдоши Азиза билан ишқ ҳақида гаплашар экан, ўқиганларига асосланган ҳолда: «...чинакамига севиб қолган одам девонага ўхшаб қолса керак, деб биламан негадир. Лайли ва Мажнунни эсланг... Улар юракларини эмас, юраклари уларни бошқарар эди...» (45-б) деган қатъий фикрни айтади. У болалиқдан, ўзи англамаган ҳолда шундай девоналикка ичдан тайёрланиб юрган. Яъни ўйлари, мулоҳазалари, хатти-ҳаракатлари билан юқорида белгилаб қўйилган ўз тақдири сари борган. Муҳаббат деган туйғу шунчалар нодирки, Худо уни ҳамманинг ҳам кўнглига солавермайди. Аллоҳ хос бандаларини бунга муносиб деб топар экан, уларнинг бутун ҳаётини ўзгаларникидан ўзгачароқ қилиб белгилаб қўйган бўлса, ўзи ҳоким, ўзи билади. Самандар ҳам Аллоҳнинг айрича яратиб сифатида бир умр ўзини-ўзи тафтиш қилди. У бутун ҳаёти давомида ўзлигини англашга интилди. Фирокда, изтиробда яшади. Ёзувчи

хам ўқувчисини қаҳрамонининг ғайриоддий шахсияти билан таништираркан: «*Во дариг... наҳотки бундай ишқнинг ўзи бўлса?! Ахир замонлар неча бор турланиб, рост туйғулар устига ёлгонлар қат-қат ётмадими? Бани инсон сотқин ҳислар ила тил бириктириб, чинларининг қачонлардир мавжуд эканини, уларнинг бағрида ўзининг чексиз саодатли бўлганини унутиб юбормадими? Во дариг! Агар Самандарнинг қалбида ўшандайин ишқ баралла яшаётган бўлса, Яратганнинг олдидаги урвоққина иймоним билан қасамки, бу йигит кўчани тўлдириб юрган одамзоднинг қавмидан эмас! Йўқ!!!*» – дейди (7–8-б.).

Қалбан катта ишққа мойил Самандар Саболарнинг гуруҳига биринчи марта дарсга кирганда ҳали уни кўрмай туриб кўнгли беҳаловат бўлди. Унинг руҳиятида нимадир содир бўлаётганди. Самандарнинг кўнгли ўзининг ҳокими шу ерда эканини сезиб турарди. У дарс ўтаркан негадир кунлар ҳали анча салқин бўлишига қарамай исиб кетаётган, гаплари не учундир пойинтар-сойинтар чиқаётган, ёддан билгани зарур маълумотлар эса хаёлига келмаётган эди. Уни нимадир босиб турарди. Самандар эса нега ўзини бошқаролмаётганини англай олмай ҳалак эди. Ниҳоят у жазм қилиб аудиторияга разм солади-ю кўзлари Сабонинг кўзлари билан тўқнашади. Шундан сўнг бори ҳам йўқолади. Ёзувчи Самандарнинг ҳолатини шунчалар билгичлик билан тасвирлайдики, ўқигани сари унинг ҳолати ўқувчи кўз олдидан кинолентадагидай ўтаверади.

Кўнглининг ҳабибини топган Самандар барча ошиқлар каби бахтдан маст эди. Ёруғ оламда Сабодек қизнинг мавжудлигидан, уни кўриб туришнинг ўзидан чексиз бахтиёр эди. Унинг болаликдан кўнглида асраб юрган муҳаббати ҳақиқатга айланган, «...шу

чоққача кум заррасидек қиммати бўлмаган оламда ўша зарра олам қадар маъно» касб этганди. Сабо ҳам дугоналаридан ажралиб у раҳбарлик қилаётган бўлимни танлади. Улар кўнгилларидаги туйғулари етовида бир-бирларига яқинлашишарди.

Самандарнинг ўзи раҳбарлик қилаётган махсус курсда ташкил қилган давра суҳбати ҳам аслида талабаларнинг муҳаббат ҳақидаги тортишувлари билан эмас, балки унинг маъшуқаси кўнгилдаги туйғуларни илғгани, «кўзини узмай жилмайганича боқиб» нигоҳлари орқали Сабони севишини сездиргани билан аҳамиятлидир. Гарчи ўртоғининг таклифидан ноқулай вазиятга тушиб қолган Сабо энтикиб ўқитувчисига қараган, шу қараши билан кўнгилдаги туйғуларини ўзи фош этиб қўйган бўлса-да, уят ва изтиробдан ёниб, ўртоқларига кулги бўлишдан кўрқиб кетган қиз андишаси етовида бир иш қилди: Самандарнинг кафедрасига яқин бормасликка, унинг дарсларига кирмаслик ва ўзини кўрмасликка қарор қилди. Бу қароридида қатъий туришга кучи етмаслигини ҳали бил-маса-да, бир ота-оналик, яхши тарбия кўрган шарм-ҳаёли қиз сифатида сўзида туришга ҳаракат қилди.

Гарчи бу асарда бўрттириб кўрсатилмаган бўлса-да, шу оддийгина қарор уларнинг ҳаётини мувозанатдан чиқариб юборди – Самандарнинг ҳаётидан ҳаловат, дарсларидан маъни, кўнгилдан хотиржамлик кетди. Сабонинг ҳам тинчи йўқолди. Тўғри, бундан кейин ҳам улар устоз-шогирд, ошиқ-маъшуқ бўлиб учрашишди. Лекин мана шу вақтинчалик айрилиқ бир умрлик ҳижрон йўлида босилган илк қадам эди. Самандар бу севгисининг охири йўқлигини кўнглининг бир чеккаси билан ҳис қилиб турса-да, шунга қарамай, маъшуқасига дил изҳори қилишга журъат этди, Сабо ҳам бунга муҳаббат билан жавоб қайтарди.

Самандар табиатан принципал одам бўлса-да, гап кўнглидаги туйғуларига бориб тақалганда кўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Қарийб ўттиз йиллик ҳижрон йўлларида муҳаббатига эришиш учун курашмади. Сабонинг ёруғ оламда борлиги ва ҳар замонда уни кўриб туришнинг ўзи унинг учун кифоя эди. Муҳаббати оловида қовурилиб яшаркан, Самандар тинимсиз унинг нималигини тушуниб олишга уринарди: *«Севги нима, биродар? – деб ўзига-ўзи савол берарди. – Усиз яшаса бўладими? У билан-чи? Севги ҳаётдан мақсад, тирикликдан ягона нишон деб ким айтди ўзи? Ким у менинг шусиз ҳам шўр пешанамга муҳаббат дардини нақш этган? Нега у менинг бирдан-бир ишимга айланиб қолди? Нега фикру ёдим фақат унда, турсам ҳам, юрсам ҳам, ўнгим ҳам тушимда уни дейман?, уни кўраман? Нега бу дарддан қутулишнинг иложи йўқ? Нега уни бир эски кийимдай ечиб-итқитиб, бошқасини ҳарид қилиш мумкин эмас?.. Ёки у менинг табиатимми? Жон билан кирган ва фақат у билангина чиқиб кетадиган айрилмас кучми?.. Балки жоннинг ўзи, менинг жонимнинг ўзи удир, ишқдир...»*(124-б.). Рухиятида содир бўлаётган ишларни тўлиқ фарқлаб, нега бошқаларга ўхшаб туйғуларини «бир эски кийимдек» ечиб ташлаб кетолмаётганининг ўзи унинг Аллоҳнинг алоҳида яратибги эканлигини кўрсатади.

Ўзининг туйғуларини баъзан фарқлаб, баъзан фарқлолмай уни тафтиш қилар экан Самандар яна: *«Севги нима ўзи? Юрагим оғриққа тўлиб кетди. Фақат сенга... сенгагина айтсам оғриқ мени тарк этгандек. Наҳотки севаги шу бўлса? Севги бу – оғриқ ва унинг умри! Севги бу – ўзни унутмоқ ва ўзганинг хаёлига тутилмоқдир. Севги бу – ўзга ҳақида қайғуриш!»* – дейди (242-б.). Бу фикрларидан қониқмаган ошиқ шу саволи билан Яратганга мурожаат қилади:

– Севги нима, ё Танграм?
 – Азал билан абаддир.
 Юрагингдан Мен сари
 Улоққан йўл – каманддир.
 Шу йўлдан юрсанг бир кун
 Қошимга келадурсан
 Икки олам сирини
 Бир зумда биладурсан...(244-б.)

Ошиқнинг саволига Аллоҳнинг жавоби ҳам унинг кўнглидаги туйғулари Яратган томон олиб борувчи ўзига хос йўл эканидан далолат беради.

Сабонинг отаси билан суҳбатдан сўнг ўзлигини бутунлай йўқотган Самандар: «... Художон! Мени кўр қил, оёғимни шол эт, розиман, фақат Сабони менинг ҳаётимдан йироқ этма! Уни кўриш бахтидан, у билан суҳбатлашиш саодатидан мени маҳрум қилма!.. Унинг ити бўлиб остонасини ялашга, қули бўлиб хизматини қилиб кун кўришга тайёр мендек одамдан марҳаматингни дариг тутма, эй, яратган Эгам!» – дея ёлворади (146-б.). Бу муножоти билан Самандар ўқувчига Шайх Санъон, Шайх Рўзбехон Бақлий муҳаббатларини эслатади. Диққат қилинса, ошиқ маъшуқаси билан бирга бўлишни, у билан оила қуриб, фарзандлар кўриб, бошқаларга ўхшаб тўкистугал яшашни сўраётгани йўқ. Чунки у бошқаларга ўхшамайди. Бу билан Самандар ҳам муҳаббати йўлида ўзлигидан кечиб чин ошиқликка мойиллигини намойиш этади. Кўринадики, Самандарга Сабонинг ўзи эмас, унинг висоли, суҳбати муҳим эди.

Саидкамол ака билан бўлган бу учрашув ва Сабонинг хатидан кейин у чинакам мажнунга айланди. Самандарнинг кўнглидаги аламини босиш учун қўллаган чораси ҳам диққатга сазовор. Бакир билан бирга Самандарни изма-из кузатиб бораётган китобхон

хам унинг нима қилиши, вазиятдан чиқишнинг қандай йўлини топиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмади. Ўқувчининг кўнглига ҳам Бакирнинг хаёлидан ўтган гап келади. Лекин Самандар ўлимни ўзига эп кўрадиган даражада жўн одам эмасди. У тоғ чўққисига чиқиб ақлдан озган кишига ўхшаб бор овози билан телбаларча қайта-қайта қичқирар экан, бу билан ўзининг вазиятига, кўнглига, туйғуларига, қолаверса, тақдирига исён қилди. Руҳиятидаги фавқулодда ҳолатдан қутулиш учун бундан бошқа чора тополмаган эди. Бакир ҳам Самандарнинг изтиробларини, кўз ёшларини кўриб ўзини тутолмай йиғлаб юборади ва: «Вой Худойим-ей, наҳот одам боласини шунақа севиш мумкин бўлса!?» – деб ҳайратдан қотади. Самандарнинг аҳволини кўриб кишининг кўнглидан: «Балким бандаси ўзига ўхшаган инсонни бунчалар қаттиқ севгани учун Худонинг қаҳри келдимикин? Шунинг учун севишганларнинг бирлашишига йўл қўймадимикин?» деган фикр ўтади.

Самандар ўзи ва Сабо билан боғлиқ вазиятини соғлом ақл-ла баҳолар экан, аламдан: «*Аммо юрагим ёниб кетяпти, Бакир!.. усиз қандай яшайман? Яшаш у ёқда турсин, усиз нафас олиш мумкинми ўзи? Билмайман!...*» – дейди (160-б.). Мана шу тўсиқлар туфайли Самандарнинг ишқи илоҳийликка юз бурган бўлса, эҳтимол.

Самандар кўнглидаги изтироблар, ишхонадаги ташвишлар, ҳаётидаги чигалликлардан қутулиш учун бегона юртларда бир неча йил қаттиқ ишлади. Орада келиб онасининг орзусини рўёбга чиқарди – уйланди, ўғиллик бўлди. Аёли иккинчи фарзандига ҳомиладор. У ёқда Сабо турмушга чиқиб, иккита фарзандлик бўлди. Лекин Самандар буларнинг барчасига ҳаёт тақозоси, тириклик талаби деб қарарди. У барча мард йигитлар каби аламини ишдан оларди. Ўзидаги жамики руҳий,

жисмоний қудратни тўлалигича меҳнатга сарфлади. Токи ишдан кейин, ўзи билан ўзи ёлғиз қолганда бирор нарса ҳақида ўйлашга, муҳокама қилишга, сиқилишга кучи қолмасин. Лекин шунга қарамай, қалбида узлуксиз равишда ўзининг асл ҳаётини Сабога бўлган муҳаббатдан иборат деб билар, бунга хатто хаёлан ҳам шубҳа қилолмасди. Ҳар сонияда бир мўъжиза юз беришини кутар, Яратган уни шундай ташлаб қўймаслигини ичдан сезарди: «*Йўқса, нега мен севдим, нега Сабо севди? Нега бизлар учрашдик? Бизларнинг кўришишимиз ва севишишимиз асло тасодиф бўлмаган! Унда катта маъно бор эди ва у изсиз, мевасиз йўқолиб кетиши мумкин эмас!*» деб ишонарди (166-б.). Шунинг учун ҳам Сабони тинимсиз тушларида кўрар, икки ўт орасида яшарди. Унинг ўзини бешинчи қаватдан ташлаши ҳам худ-бехуд юришларининг оқибати. У ҳам барча оддий одамлар сингари ҳам руҳан, ҳам жисман чарчаган. Лекин бандасининг Яратган томонидан белгилаб қўйилган ризқи ва умри бор. Одам бу ёруғ оламда ризқи тугамагунича ва умри поёнига етмагунича яшашга маҳкум. Самандар ҳам ўз тақдиридан қочиб кетолмасди – бу оламда ҳали унинг кўргиликлари кўп эди.

Самандар мағрур йигит. У кўнглига яқин олган кишилари Бакирга ҳам, бегона юртларда ҳамдарди бўлган Фарҳодга ҳам кўнглини ёриб, ичидагини айтолмайди. Айтса, балки енгил тортармиди. Самандар шу мағрурлиги билан ўзини ичдан емириб борарди. У ҳам ишқ деган «ўсимта»ни юрагидан қувиб чиқариб одамларга ўхшаб яшагиси, ҳаётини оиласи, фарзандларига бағишлагиси келарди. Лекин бунинг уддасидан чиқолмасди. Чунки кўнгилга ақлнинг кучи етмайди. Кўнгил ақлнинг етовига юрмайди. Баъзида, қандайдир манфаатлар устун келиши мумкин, лекин бу вақтинчалик, ёлғондакам бўйсунуш

бўлади. Ичкари – Кўнгил деган қудрат ўз билганини қилаверади. Самандар ҳам унга эргашишга мажбур. У ўз қилмишидан баъзида хижолат бўлади, баъзида хайрон. Шунга қарамай, ақлини йиғиб бегона юртдаги сарсон-саргардонликка чек қўйиб, бола-чақасининг олдига қайтди. Уларни олиб Тошкентга келиб ўғил-қизи ва лобар хотини учун яшашга қарор қилди. Аммо тақдиридан қочиб кетолмаган Самандарнинг энди бошқалардай кун кечиришга қарор қилиб турганда «Сабо» гипермаркетининг олдидан чиқиб қолиши – тақдир ўйини эди гўё.

Самандар тинимсиз «Сабо» гипермаркети атрофида айланиши, киракашлик учун бошқа жой қуриб қолгандек шу ердан йўловчи олиб кетиши яхши эмаслигини ўзи ҳам тушуниб турарди. Лекин бошқа йўл тутолмаслиги ҳам аён эди. Олган йўловчилари Саболарнинг кўчасида туриши ҳам ўқувчини унча хайратга солмайди. Ошиқнинг маъшуқаси ярим ой-бир ойда меҳмонга келиб кетадиган ота уйи дарвозасининг тутқичини ўзидан бахтлироқ деб ҳисоблаши ҳам оддий ҳол бўлса керак. Акс ҳолда, бу лавҳа асарга киритилмаган бўларди. Шу дарвоза олдида хаёл суриб ўтирган Самандарнинг Сабонинг онасига рўбарў келиши ҳам тақдир уни Сабо томон етаклаётганини кўрсатади.

Ошиқ йигитнинг маъшуқасининг онаси билан тўқнашиб қолиши, суйган кишиси ҳақида бир зумда кутганидан ҳам кўпроқ маълумотга эга бўлиб қолиши ҳам ўқувчини ажаблантирмайди. Чунки ҳаётда тасодифлар бўлмайди. Ҳаммаси тақдирнинг етовида содир бўлади. Ёши қирқдан ошган одамнинг Сабонинг эшиги олдида пойлоқчилик қилиб ўтириши ҳам ташқаридан қараганда жуда эриш кўриниши мумкин. Қилмишидан ўзи ҳам уялиб кетган Самандарнинг кетишга имкони бўлмай-

ди, Саболарникидан «Жип» чиқади. «Киракаш»нинг Сабо ўтирган машина кетидан радио биноти томон боришдан бошқа иложиси қолмайди. Чунки Самандар тақдиридан нари кетолмасди. Орадан йиллар ўтиб фавқуллодда радио орқали Сабонинг овозини эшитиб қолган Самандарнинг йиғиси, гарчи эркак кишининг йиғисига одам ўрганмаган бўлса-да, ўқувчининг гашига тегмайди, аксинча, кўнглида раҳмдиллик, ачиниш ҳиссини уйғотади. Китобхон уни ҳис қилади.

Самандарнинг аёли Солиҳаниннг самимий муносабатидан виждони қийналиши ҳам, оиласи олдида ўзини гуноҳкор ҳисоблаши ҳам табиий. У виждонли, ҳалол, мард йигит. Шунинг учун ҳам бир умр изтиробда яшайди. Мастлик – ростлик деганларидек, аёлининг оёқларини ўпиши ҳам шундан. Айни вақтда, у кўнглидаги девонавор ишқидан ҳам, Мажнун ҳақидаги қарашларидан ҳам юз ўгира олмайди. Оиласидан, бошқа бурчларидан воз кечиб, Мажнундек фақат ишқи кўйида яшамаётгани учун ўзидан ёзғиради.

Самандар ҳар жумани телбаларча кутар, радиодан Сабонинг жон олғучи овозини эшитар экан бошига илк марта муҳаббат савдоси тушган бир ўспириндек севиначи. Ёш йигит кўнглидаги туйғуларини фарқлай олмаслиги, ичида нималар кечаётганини англамаслиги мумкин. Лекин Самандар ёши бир жойга борган, оилали эркак сифатида Худога ёлворишдан бошқа иложи йўқлигини тушуниб туради: *«Нега ишқ олови юрагимни куйдириб азоб беради-ю унинг тафтини босгулик бир сабаб юбормайсан тақдиримга? Майли, Сабони менга берма, майли, мени ундан узоқроққа олиб кет, майли, уни ҳеч қачон кўрмай кетай! Барига розиман! Аммо кўнглимдаги ишқ оловига муздай сув сеп ёки уни бошқа бирор ўзанга буриб юбор!... Тўхтат мени оллоҳим бу йўлдан!...»* – дея Яратганга илтижо қилади (198-б.).

Умрининг ярми ўтиб бўлганида Самандар шундай хулосага келди: «...ишқ инсоннинг ақл мантиғи билан унчалик ҳисоблашмас экан. Аксинча, унинг ўз мантиғи бўларкан: бу мантиқ эса ҳеч қандай қолипгаю қоидага тушмас экан. Демак, ишқ мантиғи бу мантиқсизликдир» (224-б.). Ўзининг «...руҳсизлигининг сабаби – Сабо! Сабо унинг ҳаёти, умрининг бош маъноси экан! Энди уни ҳис қилмай, унинг овозини, гапларини, нафасини эшитмай яшаш ўлимга тенг!» (236-б.). Самандар ўз виждони ва кўнгли орасида сарсон-саргардонликда яшади. Бир умр «Сени дея сенсиз яшадим!» деб ўтган қахрамоннинг муҳаббатга берган таърифи балки кўнгил кишисининг, фикр кишисининг орзусидир?! Самандарнинг «Эгасига юборилмаган мактублар» дафтарига ёзганларини ўқигани сари кишининг эти жимирлайди. Унинг ягона дарди Висол! Висол! Висол! У қачон бўлишининг ошиқ учун аҳамияти йўқ. Ошиқнинг тилаги – фақат у бор бўлсин! Қачондир Висол бўлишининг ўзи ошиқ учун бахт. Унга бошқа нарсанинг кераги йўқ. Лекин висолнинг бунчалар жўн, оддийгина нарса бўлишини ўқувчи тасаввур ҳам қилолмайди. Янги ёққан қор сабаб икки машинанинг тўқнашуви ва ошиқ-маъшукларнинг учрашуви – иккаласи учун ҳам йиллар давомида кутилган учрашув! Ҳар иккиси ҳам бутун ҳаёти давомида кутгани висолни балки бошқача таърифлаб ҳам бўлмас? У мана шу соддалиги билан ҳамма нарсадан устундир, балки? Буни фақат ошиқлар билади.

Самандар билан Сабонинг ўзлари билмаган ҳолдаги сўнги учрашуви китобхон кўнглида исмсиз туйғуларни кўзғайди. Наҳот шунчалар буюк муҳаббатнинг висоли хотиралардан, шу кичкинагина суҳбатдан иборат бўлса? Наҳотки ошиқ-маъшуклар бир умр кутганлари висолдан шундан ортиқ нарсани ишташмаса? Балки кўнглидаги

ишқи илоҳийликка даъво қиладиган одамлар шунақа бўлишар, деган фикрлар ўтади кишининг хаёлидан.

Ўзувчи бу илоҳий ишқни бандалар кўнглидаги муҳаббат даражасига туширмоқчи бўлади шекилли, таксига ўтиришганда Самандар Сабонинг тиззасида титраб турган қўлларини тутди. Бу ҳаракати эътирозга сабаб бўлгач, «кечир, атай қилмадим» дейди. Ҳа, у бу ишни атай қилмагани аниқ. Буни маъшуқаси ҳам тушунади. У туйғуларини бошқаролмади, ўзини идора қилолмади, бу табиий ҳам. Лекин барибир, инсон хом сут эмган банда, Сабони кўтариб қўлмақдан ўтказиб қўйган Самандар маъшуқасини бағридан чиқаролмай қолганда иккаласи ҳам ўзлигини идора қилолмай қолади. Бу ҳам табиий. Ахир улар – инсон! Қалблари бир-бирларига ташна бўлиб кетган одамлар! Агар шу ерда индамай иккаласи икки томонга тарқалганда бу ёлғон бўларди.

Сабо лом-мим демай эри билан Москвага кетиб қолганда ўн йиллик Сабосизликдан телбага айланган Самандар яна ҳижроннинг исканжасида қолади. *«Сабо... Сабогинам! Қаердасан? Кўрмайсанми, сенсиз нима ҳолга тушдим!.. Нега мени ташлаб кетдинг? Ахир мен сендан молу давлат сўрамадим, васлингни талаб қилмадим! Бор йўзи борлигингни, борлигингни сезиб, ҳис қилиб яшаш бас эди менга. Ўзингни кўрмасам ҳам ҳар ҳафта овозингни эшитиб ҳаётга талпинишнинг ўзи кифоя эди менга»* – дея ёлворади хаёлидаги маъшуқасига. Бу мисралар ўқувчини руҳий мувозанатдан чиқаради. Кўнглида раҳмдиллик, ачиниш ҳиссини уйғотади. Шу билан бирга Сабони ҳам қоралашга, уни лаънатлашга ичида куч топмайди одам.

Ўз муҳаббатининг қулига айланган Самандар туш билан рўёни фарқлолмай қолаётгандай яна маъ-

шуқасига телбаларча мурожаат қилиб: «*Сен бормидинг ўзи ё ҳаммаси хаёлимда эдим, билмай қолдим, Сабо! Сен билан бирор марта бўлсин, ҳаётимизда юзма-юз кўришганмизми ўзи ёки нимаики бўлган бўлса, бари тушларимда кечдим – билмайман, Сабо!*» – дейди (287-б.). Тинимсиз мана шундай хаёллар қуршовида яшаш кишини ақлдан оздириши ҳеч гап эмас. Самандар ниманинг киясига қолди? Нега Аллоҳ унинг кўнглига бундай изтиробли ишқни солди? Лайли ва Мажнунларга ҳавас қилгани учунми? Уларни тушунишга ҳаракат қилгани учунми? Ўйлаб қоласан, киши.

У бутун ҳаёти давомида бу муҳаббати билан ҳеч кимни хафа қилмасликка, атрофидагиларга ҳалақит бермасликка тиришди. Бошқалар – онаси ва жигарлари, аёли ва фарзандлари уни деб азият чекишларини истамади. Ҳар иккала севишганнинг қалбидаги туйғулари, изтироблари ўзлариники. Бунинг жабрини ўзгалар тортиши мумкин эмас. Шу боис ҳам улар ўзларига дахлдор бўлган кишилар учун муҳаббатларини, ўзларини қурбон қилиб яшашди. Бир умр кўнглидаги туйғулари билан курашиб яшаган ошиқ-маъшуклар бир кунда, бир хил дард – юрак хасталиги билан бу дунёни тарк этди. Бундай ишқ дардини бандасининг юраги бунчалар узоқ кўтариб юришининг ўзи ҳам ажабланарли эди.

Асардаги Сабо тимсоли ҳақида гапириб шуни айтиш мумкинки, мутолаа жараёнида ўқувчининг хаёлидан Самандар маъшуқасини кўрмасдан олдин кўнглида мавжуд бўлган муҳаббатни Сабо орқали намоён этган, деган фикр ўтади. Самандар Сабони гўзалдан олиб гўзалга солмайди, муаллиф ҳам унинг ташқи қиёфасини кўкларга кўтариб мақтамайди. Ёзувчи асосий эътиборни унинг ички гўзаллигига қаратади. У китобхонни Сабо билан илк марта дарсда

«ғийбатдан олиб» ўтирган ҳолида таништиради. Сабонинг ўз тақдиридан беҳабар ҳолда дугонаси ҳақида: «Фууу, Шаҳлонинг йигити бор-ку, бошига урадимми ўқитувчини?..» – дейиши ўқувчининг кўнглида унга нисбатан салбий муносабат уйғотади. Балки шу гапи учун Худо уни жазолагандир-у, кўнглига бир «қашшоқ» ўқитувчига нисбатан катта муҳаббатни солиб қўйгандир, деб ўйлаб қоласан киши.

Сабо Самандарнинг муҳаббати ифоридан маст бўлиб бунинг орқасидан нималар келиши мумкинлигига ақли ҳам етмай Яратганга илтижо қилиб: *«Вой Худойим, агар муҳаббат бахт бўлса, мен пойингга тиз чўкиб, ишқдан ўзга бахт сўрамайман! Менга шуни бер ва то тирик эканман, мени ундан маҳрум айлама! Мен ишқнинг уйида сўнги нафасимгача қолишни истайман! Ишқ билан кўз очиб, ишқ билан кўз юмсам дейман! Мени шу ерда тўхтат, мени ҳаёт деб аталмиш узун йўлнинг ишқ бекатида тушириб ва унутиб қолдир, эй Парвардигор!»* – дейди (88-б.). Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. ҳам умматларини ҳар хил яхши-ёмон тилаклар билан яратганга мурожаат қилавермасликка чақириб: «...Аллоҳдан ижобат бўладиган соатга тўғри келиб дуоингиз қабул бўлиб қолмасин!» – дея огоҳлантирган эканлар.² Сабонинг бу ўтинчини Аллоҳ даргоҳида қабул қилиб қолган бўлса керакки, ишқи туфайли бошига бунча кўргиликлар тушди. Бир умр кўнглидан бу ишқни ситиб чиқаролмади. Бутун ҳаёти изтироб ичида ўтди. Аллоҳ унга сўраган нарсасини кутганидан зиёда қилиб берди. Шунинг учун бандаси ҳамиша сўзга эҳтиёт бўлиши, Яратганга мурожаат қилганда, айниқса, теран ўйлаб иш қилиши кераклигини англайди, китобхон.

Унинг кейинги тутумлари ҳам мана шу табиатидан келиб чиқади. Сабони калта ўйлайдиган қиз ҳам деб бўлмайди. У бир ўзбек қизи сифатида ота-онаси олдида

Ўзини бурчли ҳисобларди ва шунинг учун ҳам отаси айтган одамга турмушга чиқди. Бир аёл сифатида эрига хиёнат қилмай ўзини унинг ихтиёрига топширди. Бир она сифатида фарзандларига ҳам хиёнат қилмади. Ўзини, муҳаббатини охириги ўринга тушириб яшади. Бурчларидан кеча олмади. Лекин инсон иродасининг ҳам чегараси бор. У тўйиб кетди. Ягона йўл – ўлимни танлади. Бир аёл қилиши мумкин бўлган охириги чора эди бу. Сабонинг ўлими ҳам айрича, табиий. Бошқа кўпчилик аёлларга ўхшаб ўзини сувга отиши, осиб қўйиши ёки заҳар ичиши ҳам мумкин эди. Бундай ўлимлар унинг даражасидаги аёлга муносиб эмасди. У ўзига хос ва мос ўлимни танлади.

Сабони иродасизликда ҳам айблаб бўлмайди. У севгиси учун қўлидан келганича курашди. Лекин бир фарзанд сифатида отасининг юзига ҳам оёқ босолмасди. Олдида тиз чўкиб, ўз шаъни, обрўси, ҳаётини гаровга қўйиб турган отасининг қаршисида қайси қиз тек туролади? Камол раҳбар билан Саидкамол ака ўртасидаги фарқ шунда эдики, Нилуфарнинг отаси қизига гапини ўткизолмай «йўқол, кўзимга кўринма!» деб бақирдию, ташқарига чиқиб кетди. Саидкамол ака эса қизининг ваъдасини олмагунча тиз чўккан жойида ўтираверишини айтиб қизини синдирди.

Тақдирга тан бериб бошқа одамга турмушга чиқишга рози бўлган Сабонинг Бакир орқали Самандарга юборган хатида кишини безовта қиладиган ҳеч гап йўқ. Ҳаммаси ақлли гаплар. У шу хати билан Самандарнинг ишқини илоҳийлаштиргандир, балки. Муҳаббатдан бундай чекиниш маъшуқа томонидан бўлиши ҳам табиий. Чунки айнан қиз бола ўзини отасининг олдида кўпроқ бурчли деб ҳисоблайди. Қиз бола ҳамиша ўзини яқинлари учун қурбон қилиб яшайди. Барча қизлар қатори Сабо ҳам бошқача бўлолмасди.

Гарчи отаси учун муҳаббатини қурбон қилиб, у истаган одамга турмушга чиққан бўлса ҳам, икки ўт орасида қолган, бир умр виждон азобида яшаётган Сабо ўртоқларига: *«Бир эркакнинг хасми ҳалоли бўлиб, тузини ичиб, у билан бир ёстиққа бош қўйиб, яна тунлари тамомила бошқа эркакни туш кўриш изтиробларини ҳеч кимга, ҳатто душманамга ҳам тиламаган бўлардим. Бунинг азоби қандайлигини биласизларми, озгина бўлса ҳам ҳис қиласизларми?»* – дейди (144-б.). Бу гапларидан Сабо ўзини бир умр айбдор ҳисоблаб, виждон азобида яшаётганини англаш мумкин.

Шу эътирофдан кейин ўртоқлари Шахло ва Назира ҳам уни бир оз ҳис қилгандек бўлишади. Ўртоқларига раҳмлари келади, ачинишади, айна вақтда ажабланишади ҳам. Лекин улар ҳам ҳаёт ташвишлари-ю манфаатлар юки билан яшаётган бугунги одамлар. Сабо ва Самандар эса кўнгил кишилари. Бакир ҳам худди шундай, дўстини кўнгли билан эмас, ақли билан тушунишга ҳаракат қилади.

Ўзи ташкил қилган фироқда эзилиб кетган Сабо Самандар Зоҳиднинг янги китобини дугонаси Шаҳлонинг қўлидан юлиб оларкан: *«Наҳотки! Наҳотки! – дерди унинг лаблари тинимсиз пичирлаб. Кўзларидан эса аччиқ ва қайноқ ёшлар сўлиброқ қолган яноқларини ювиб тушарди. Сабо бир китобга қарар, бир уни ўпиб бағрига босар, кўзларига суртар, «шукур, шукур...» дерди тинимсиз»*(232-б.). Китобхон бу мисраларни ўқиркан, Сабонинг шундай ҳолатга тушиб қолганига раҳми келиб томоғига йиғи тикилиб қолади ва беихтиёр: «Ё Раббим! Наҳотки ишқ деган савдо шунчалар қудратли бўлса? Наҳот инсонни шунақа телбанамо қилиб қўйса?» – деган фикр ўтади кўнглидан.

Одамлар онгида аёл киши учун оиласи, фарзандлари ҳамма нарсадан устун деган тушунча ўрнашиб қолган. Бу ҳаётий ҳақиқат Сабонинг кўрган туши мисолида ҳам акс этган. Лекин кўнгилда чинакам ишқ бўлса, айниқса унга аёллик, оналик бурчи кўндаланг турса, аёлнинг ҳаёти дўзахга айланаркан.

Бир қараганда Сабо билан Самандарнинг учрашуви тақдирнингми, табиатнингми бу ошиқ-маъшуқларга июнотиға ўхшайди. Машиналари тўқнашган ерда Самандарни кўриб қолганда қандай аҳволга тушганини, кўнгилдан нималар ўтганини Сабонинг ўзи билади. Бу икки севишганнинг суҳбатидан Сабо ўзини айбдор ҳис қилиб юрганини Самандарга билдиришни истаганини сезиш мумкин.

Сабонинг ўғли ҳам, қизи ҳам манфаат кўйида юрган миллиардлаб одамларнинг бири. Уларнинг, айниқса ўғлининг онасини тушунолмаслиги, унинг радиодаги чиқишларидан ор қилиши, ойисининг иши туфайли «кўчада бош кўтариб юролмаё қолиши» ҳам бугуннинг одами сифатида унинг учун табиий ҳол. Сабо ўғлини тушунади. Бир она сифатида: *«Улар менинг юзимдан бировнинг олдида изза бўлишларига йўл қўймаслигим керак. Нима бўлса ҳам, бошимга тошлар ёғилса ҳам, аввало, уларни ўйлашим, улар ҳақида ғамхўрлик қилишим лозим!..»* – деб ҳисоблайди (256-б.). Шунинг учун ҳам яхши кўрган ишидан, Самандар билан боғлаб турадиган ягона илинждан воз кечади – эри билан Москвага кўчиб кетади. Лекин у бу билан ўзлигидан қочиб кетолмаслигини ҳам яхши биларди. Кўнгилдаги дарди қаерга борса ҳам у билан бирга бўлишини, уни ҳамиша қийнашини сезиб турарди. Унинг бир аёл, она сифатида бошқа чораси ҳам йўқ эди.

Ҳаётидаги бир қатим нурдан ҳам маҳрум бўлган Сабонинг соғлиги Москвада янада ёмонлашади.

Эри унинг юрагини худди машина мурватини алмаштиргандек алмаштирилса, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, деб ўйлайди. Лекин Сабодайин ошиққа соғлом юрак керакмикин? Тошкентдан дугонасини юрак алмаштириш операциясига кўндириш мақсадида борган Шахлога унинг: «Нима дейсан, янги юрагимга у келармикин?» деган саволи, гарчи ҳазиллашиб айтилган бўлса-да, аслида операциядан қочиб кетишига асос эди. Ошиққа ишқсиз юракнинг кераги йўқ. Ошиқ шунчаки яшашни ўзига эп кўрмайди.

Сабо тимсоли ҳақидаги фикрлар якунида яна шуни айтиш мумкинки, ижобий қаҳрамоннинг шевада гапириши бир оз кишининг ғашини келтиради. Балки биз бунга ўрганмаганимиздандир. Балки муаллиф бу билан ҳам ниманидир ёритмоқчи бўлгандир. Тўғри, айрим ўринларда муаллиф Сабони адабий тилда гапиртиради. Шундай зийрак Улуғбек буни бекорга қилмагандир? Балки Самандар ясаб олган илоҳий маъшуқа адабий тилда, ҳаётдаги Сабо шевада гапиргандир!?. Яна қайдам...

Шердил тимсоли ҳақида гапириб шуни айтиш мумкинки, инсон асли ўз характери билан туғилади. Тақдири табиатига, қарашларига эш бўлади. Шердил минглаган бугуннинг одамларидан бири. У болалиқда, қишлоқда Самандар билан бирга қўй боқиб юрган кезларидаёқ бунинг дастлабки белгилари ўз нишонасини кўрсатган эди. Отаси олиб келган шиша ичидаги «шаҳарча»га муҳаббати орқали муаллиф белги бериб ўтган. Орадан йиллар ўтиб бугунги техника замонининг эгаларидан бирига айланган Шердил телестудияда бўлган мулоқотдан сўнг севги ҳақида ўзича шундай хулосага келади: *«Севги-муҳаббат эмиш, – деди худди биров билан баҳслашаётгандек, – мана у нима! Ҳаммасининг*

борар жойи – шу! Сен хаёлингдаги муҳаббатдан оғиз тўлдириб гапиришдан нарига ўтолмайсан, мен эса уни қучиб ўйнайман. Мен турмайман бир жойда, ҳаракат қиламан... сен эса фақат ўйлайсан. Мана фарқимиз қаерда, Самандар!..» (125-б). Ўзининг қарашларини Самандарга тушунтирмақчи бўлиб уни меҳмонга таклиф қилган Шердил аввалига болалик дўсти билан жуда самимий ўтиради. Сўнгра дўстини шаҳардаги энг гўзал Сабо билан меҳмонхонада қовуштиради. Лекин у, Самандар айтмақчи, ўз ҳақиқатини ўзи учун исбот қилди, холос. Самандарнинг фикри бу борада бўлакча: *«Ошиқ ва маъшукнинг нафақат ҳиссий даражалари, балки маънавий савиялари ҳам юксак бўлса, ҳеч қандай «тўшак» уларнинг муҳаббатларига раҳна сололмайди»* (222-б.).

Аммо Шердил ўзининг қанчалар ноҳақ эканини Самандарнинг қабри устида эътироф этди, лекин ўзи айтмақчи кеч эди. Фақат унинг сўнги иқрори китобхонни лол қолдиради: *«Саман, мени кечирishing керак. Чунки мен сен билмаган бир мудҳиш ишга қўл урганман. Ҳа-ҳа, мудҳиш бир хатога! Мен... мен Сабони сендан тортиб олганман. У менинг хотиним, болаларимнинг онаси эди...»* Бу ҳақиқатдан ўқувчи ҳайратдан қотиб қолади. Чунки асарда Сабо кимга турмушга чиққани ҳақида бир офиз ҳам сўз айтилмайди. Ҳамма ўринларда учинчи одам Сабонинг Эри сифатида тасвирланади. Китобхон ҳам унинг кимлиги, исми нима эканлиги билан ҳеч қизиқмайди. Чунки ўқувчи учун бу унча муҳим эмас эди. Бир миллионер – тамом! Шердилнинг яна бир гапи ўқувчини ҳайратга солади: *«Сабо ҳам... сен билан бир кунда... бир вақтда мени ташлаб кетди...»* Балки бу ҳақиқат муаллиф тилидан айтилса, бунчалик таъсирли чиқмаса ҳам керак эди. Ёзувчи буни Шердилнинг тилидан айттириб илоҳий

ҳақиқатни – Аллоҳ томонидан белгилаб қўйилган ахлоқий мезонларга хиёнат қилган кишилар ҳамиша шундай хорликка маҳкум эканликларини асосламоқчи бўлгандай.

Ўрни келганда кўнгилдан кечган яна бир фикрни айтиб ўтиш жоиз. Романга киритилган Нодир ва Нилуфар қиссаси анчагина содда, саёз, жўн. Бу қиссани (ёзувчининг асл дардини айтиш учун солинган киннани) романга киритиш билан муаллиф икки ўспириннинг, хусусан, ҳали мактаб ўқувчиси бўлган Самандарнинг муҳаббат деган туйғуга муносабатини кўрсатиш, шу орқали унинг шахсиятини ўқувчисига яққолроқ намойиш этишни назарда тутган. Бу қисса баъзи ўринларда ўз вазифасини ўринлатган ҳам. Лекин бу ҳикоя олиб ташланиб, Самандар билан Азизанинг Лайли ва Мажнун ҳақидаги суҳбати кенгайтирилса, бош қаҳрамоннинг «Мен»и янада тугаллашармиди!? Ахир у «Лайли ва Мажнун»ни қайта-қайта ўқиган, деярли бутун дostonни ёд билади. Самандар – Сабо тимсолида ўзи ўша ўсмирлик йилларидан бери орзу қилган, йиллар мобайнида хаёлида, кўнглида олиб юрган маъшуқасини, ўз Лайлисини ясаб олган Мажнун. Чунки у ҳали Сабони танимай, билмай туриб ҳам кўнглини ўзи билмаган ҳолда кимгадир, нимагадир топшириб бўлганди. Буни ёзувчи ҳам эътироф этиб: *«Шунда Азизани ҳам ўйлади, жуда кўп ўйлади, у билан бирга бўлгиси, унга ғамхўрлик қилгиси, бағрига босиб эркалагиси келди... Лекин... лекин шу билан бирга қалбининг чуқур бир жойига тушиб қараганда кўрардики, у ерда Азиза йўқ эди! Яна у ерда кимдир, нимадир Азизанинг кўксидан итарар, ўзига яқин йўлатмасди...»* – деб ёзади (73-б.).

Яна шуни ҳам айтиш керакки, чол-кампир йўловчиларни манзилига еткунча орада бўлган бадиклиги ҳам бир оз ўқувчига нохушлик бағишлайди.

Кампирнинг гаплари кишининг гашини келтиради. Улар тинчгина манзили сари боравергани, Саболарнинг кўчасига бурилганининг ўзи маъқул эди. Шунинг ўзи ҳам Самандарнинг тақдирини ҳал қилиб қўя қоларди.

Умуман, XXI асрнинг замон билан ҳамнафас ижод қилаётган адиби, ўзбекнинг бир улуғи Улуғбек Ҳамдамнинг ижодига барака ёр бўлсин. Шундай баланд асарлари билан миллатнинг маънавий камолоти йўлида хизмат қилишдан толмасин!

Кундузхон ҲУСАНБОЕВА,
педагогика фанлари доктори.

¹ Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар. Роман. Т.: Муҳаррир, 2009. 38-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 3-жуз. Т.: Шарқ, 2006. 13-б.

Янги замон адабиёти ва ижтимоий воқелик

Адабиёт замонлар оша инсоният бадиий тафаккури маҳсули, маънавий-руҳий тарбиянинг меҳвари сифатида камол топган. Айни чоғда у ўз даври воқелигининг муайян бир бадиий ифодаси ҳамдир. Шу маънода олганда XX аср бошлари янги ўзбек адабиёти шаклланишининг ўз ижтимоий-сиёсий ва адабий жиҳатлари бор. Албатта, бу жиҳатлар Б.Қосимов, Ш.Юсупов, У.Долимов, С.Аҳмедов, Н.Абдуазизова, Д.Алимова, Н.Жабборов, Р.Тожибоев, Ҳ.Болтабоев,

Б.Дўстқораев, Ш.Ризаев, Р.Холматов, Р.Тожибоев каби тадқиқотчилар томонидан ўрганилган.

Маълумки, Туркистон ҳудудининг чор Россияси томонидан босиб олиниши аҳолининг мустамлакачилик зулми остида эзилишига сабаб бўлди.

Император Николай II 1905 йил 17 октябрда эълон қилган Манифестга кўра, Россияда сўз эркинлиги таъминланиши маълум қилинди. Бу ҳодиса барча ўлкалар қатори Туркистонда матбуот соҳаси анча жонланиб кетишига сабаб бўлди. Натижада китоб ва газета чоп этувчи ишбилармонлар сони кўпайди.

Тошкентда Ильин, Яковлев, Орифжонов, Наманганда Ибрат, Самарқандда Слиянов, Газаров, Кўқонда Шумаков, Вайнерларга қарашли босмаҳоналар юзага келди. Шу билан бирга газета чоп этиш иши ҳам авж олди. 1906–1913 йилларда ўлкада «Турон», «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Тужжор», «Осиё», «Самарқанд» каби газеталар чоп қилинди.

Айни ана шу долғали кезларда янги адабиёт, янги адабий йўналиш ва турфа жанрлар учун эҳтиёж етилди. Демакки, Шарқ ва Фарб маданиятининг ўзига хослиги, янгиланиш эҳтиёжи, ўзаро уйғунлашув зарурати пайдо бўлди. Бу зарурат чўғланиб, маънавий зиёга айланди.

Жадидчилик ҳаракати ўлкамиздаги зиёли қатламларнинг руҳий юксалиши, тараққиёти самараси эди. Бу ўсиш фан, адабиёт ва санъатда ўзига хос аксадо берди.

Таниқли адабиётшунос олим Б.Қосимов таъкидлаганидек, *«жадидчилик зоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушининг энг*

*пастки қатламларигача очиб ташлади.... Хусусан, жадидларимиз миллатнинг яшамози, тараққий топмоғи учун биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар».*¹ Туркистон зиёлиларининг маънавий дунёсида пайдо бўлган янгиланишларнинг моҳияти золимларга қарши онгли фикрлаш, кенг интеллектуал билимлар асосида жамиятни ислоҳ қилиш ғоясига асосланган эди.

Жадид атамасининг вужудга келиши ҳақида олим Б.Қосимов шундай ёзади: *«Туркия турклариди илк марта Султон III Салим ҳукмронлиги (1789–1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакр Ратиб афанди шоҳга ёзган билдирувларида у ерда кўрган идора тизимини «низоми жадид» деб тушунтиради. Шу йиллари «низоми жадид» тор маънода аскарий тизимни овруполаштиришни, кенг маънода, илм-фан, маориф, саноат ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришни кўзда тутарди. Жадид ва қадим ибораси кейинги асрларда майдонга келган бўлса-да, у моҳиятан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва турғунлик ўртасидаги эски курашдир».*²

И.Гаспринский, М.Абдурашидхонов, А.Фитрат, М.Бехбудий, А.Авлоний, Чўлпон, Ҳамза, Сиддиқий-Ажзий, М.Шермухаммедов каби ўнлаб илғор тафаккур эгалари учун муштарак мақсад-юрт озодлиги ва ободлиги, маърифатли инсонлар жамиятини барпо қилиш ғояси эди.

М.Бехбудий «Самарқанд» газетасининг 1913 йил 42-сонидида чоп этилган «Фан раҳбарларига, олимларга» номли мақоласида: *«Биз, мусулмонлар фан ва фалсафанинг ривожланишида сўнги беш юз йил*

давомида жуда ҳам орқада қолиб кетдик. Ана шу вақт ичида бошқа мамлакатларда қандай ўзгаришлар бўлиб ўтганлигига бир назар ташлангиз, бу мамлакатлар халқларининг дунёқарашлари ўзгарганини кўрасиз. Материализмга, атеистларга, социал-демократларга (иштирокиюнчиларга) қарши муваффақиятли кураш-моқ мақсадида фан ва фалсафанинг янги ютуқлари билан қуроллансак ёмон бўлмас эди», деб ёзган. Жон куйдириб айтилган бу сўзлардаги маъно ва мақсад тубида озодлик ғояси яширинганини пайқаш қийин эмас.

Мамлакатни ҳур ва озод кўриш ғояси янги ўзбек адабиёти учун тамал тоши бўлди. У ҳам жанр, ҳам услуб ва мавзу жиҳатидан янги йўналишларга эга бўлди. Бу йўналишларда аждодларимиз бадиий мероси ва ривожланган жаҳон адабиёти эришган ютуқлар синтези ўз аксини топганди. Бунда лирик турлар, наср ва драматик жанрлар ривожини ҳам кузатиладики, уни маълум маънода, ижтимоий-маънавий ҳодиса дейиш мумкин. Биргина шеърятда бармоқ вазнида асарлар ёзишнинг кучайиши ҳам янгидан-янги ижодий йўлларнинг кашф этилишига сабаб бўлди. А.Фитрат, Чўлпон, А.Авлоний, Ҳамза каби ижодкорлар нафаси билан адабиёт гулшанида янги ва ўзига хос чаманзорлар яратилди. Бунда аъъанавийлик ва замонавийликнинг ўзаро таъсири кучли бўлди.

Энг аввало, шуни айтиш лозимки, жадид зиёлилари ижтимоий ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам Русия ва Овруро маданиятига кўр-кўрона эргашиш, ундаги янгилик кўринган барча аъъана ва одатларни шаклан қабул этиб, тақлид қилиш йўлидан бориш оқибатларини яхши англари эдилар.

Бу ҳақда «Таржимон» газетасининг 1907 йил 10 март сонида И.Гаспринский: *«Петру замониндан юз саная қадар рус зиёлилари овруполиларга кулгили даражада тақлид этардилар... Шунча орқада бўлишларига қарамай, эркин фикрда Руссолиқ, Вольтерлиқ санарлар, асирликни хушҳол кўрмоқ ила баробар маршрутiatedан, жумҳуриятдан дам урарлар эди. Тақлидда ифрод даражалара воруб, русча сўзлашмоқни айб ва нодонлик ўйлаб, французча ярим-ёрти сўзлашишни вожиб билурлар эди. Лекин сўнг рус адабиёти илгарилаб кетгач, тақлидчилик озайди»...* деб ёзган. Шу маънода фан, санъат, адабиётда ҳам ҳар бир кириб келган янгиликнинг ижодий жиҳатларини ривожлантириш жадид зиёлилари учун устувор вазифага айланди.

Шу билан бирга жадид адабиёти вакиллари ўлкада дунёвий ва диний илмлар қадрланадиган таълим-тарбия усулларини ўзида жо этган мактаблар очишни ҳам йўлга қўйдилар. Зеро, «Садойи Туркистон» газетаси бир ўринда *«Жадиднинг маъноси динга ривож бермоқ ва миллати исломни тараққий қилдирмоқ усулидир»* деб ёзган эди (1914, 12-сон).

Шаклланиб келаётган ўзбек адабиётига янги жанрлар кириб келишида, ижтимоий воқелиқдаги миллатни қийнаб келаётган муаммо ва ҳодисаларни адабий оламга, бадиий образлар силсиласига киритиш борасида жадид ижодкорларининг роли катта бўлди. Энди юзага келаётган янги адабиёт мавзу кўламлари жиҳатидан бутунлай ўзига хос ва ҳаётий бўлиб, у халқ руҳига яқин ва унинг дардини ифода қилиш воситаларини бадиий асарлар руҳига сингдириб юбора олган эди. Масалан, вақтли матбуотнинг

фаоллашуви, унда пайдо бўлган миллий ўзликни англаш туйғусининг кучлилиги, драматургиянинг шаклланиши, шеъриятда бармоқ вазнининг устувор ҳодисага айланиши, янги тимсол ва кенг билимли қахрамонларнинг бадиияти – буларнинг ҳаммаси янги ўзбек адабиёти юксак паллага кираётганидан далолат эди. Жумладан, Фитрат: *«Бармоқ вазнидаги биринчи шеърни мен ёздимми, Чўлпон ёздими – эслолмайман, аммо бармоқни назарий жиҳатдан ёқлаб чиққанлардан бири мен эдим»*³, – деб ёзган эди.

Маълумки, мумтоз шеъриятимиз аруз вазнида ёзилган. Халқ оғзаки ижоди ҳосилалари бўлмиш асарлар бармоқ вазнида яратилган. Мураккаб, бухронли даврнинг гоҳ шиддаткор, гоҳ бўғиқ, гоҳ тугёнли нафасини акс эттиришда, ижтимоий ҳаёт руҳини оммага етказишда бармоқ вазнининг ихчамлиги, вазн талабларининг халқ кўнглига яқинлиги қўл келди. Биргина А.Авлонийнинг бармоқ вазнидаги илк шеърлари халқ кўшиқларига мослаб ёзилди:

*Отма мани тошлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,
Учуб кетай қушлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв...*

Янги вазн кириб келиши билан адабиётда бутунлай ўзгача бадиий тимсол ва характер, бадиий ифода усуллари ҳамда сўзни талқин этишдаги маҳорат пиллапоялари ҳам кенгайиб кетди.

Масалан, А.Авлонийнинг «Ер тарихи» номли қуйидаги шеърида сайёрамиз тарихининг асрий силсилалари акс этган:

*Эй, Ернинг шари,
Сен аллақанча
Минг йил илғари,
Сон-саноқсиз*

*Асрлар бурун
Куёшдан чақнаб
Чиққан ўт парча.*

Бу ўзига хос программ шеър бўлиб, унда ер шари бадий образ даражасига кўтарилган. Унда юз бераётган қонли тўқнашувлар, халқлар ва миллатлар ўртасидаги муаммолар калитини излаш туйғуси поэтик қахрамон қалбини безовта қилганлиги кўрсатилган. Бироқ инсон боласи қанча гуноҳ қилмасин, Ер шари мисоли онадек унга доимо шафқат этади. Шоир бу образ мисолида ижтимоий масалаларга ҳам жавоб кидирган.

Алалхусус, А.Авлоний, А.Фитрат, Ҳамза, Чўлпон каби адабиёт фидойиларининг меҳнатлари эвазига янги ўзбек адабиётида вазн янгиланиши, поэтик жанрларнинг бойиши, насрнинг янгича руҳда пайдо бўлиши, таржима адабиётининг кенг миқёсда ривожланиши, анъанавий Гул, Булбул, бевафо ёр каби образларнинг фаоллашуви ва ўзгача маъно ифодалаши шеърятда ижтимоий ҳодисалар ўз бадий қиёфасини топиши, поэтик образлар хилма-хиллиги, публицистик адабиёт камол топиши теран заминга эга бўлган тафаккур тараққиётининг маҳсули бўлди.

**Гуландом ТОҒАЕВА,
филология фанлари номзоди.**

¹ Б.Қосимов. Миллий уйғониш. Т.:Маънавият, 2002. 4-б.

² Ўша манба, 9-б.

³ Б.Қосимов. Маслақдошлар. Т.:Шарқ, 1994.

Ҳақгўйлик ва халқчиллик ибрати

Бундан юз йиллар муқаддам Максим Горький XIX аср рус адабиётининг ёрқин талантларга бениҳоя бойлиги ва уларнинг фавкулудда оғир шароитларда яратилган ва бутун дунё эътиборини қозонган гўзал асарлари Европада ҳам беқиёс шуҳрат топганлигини феноменал – нодир бир ҳодиса сифатида фахр билан таъкидлаган эди¹. Чиндан ҳам, шу даврда яшаб, ижод этган Пушкин, Лермонтов, Герцен, Тургенев, Достоевский, Некрасов, Чехов ва Лев Толстой каби буюк адиблар ижоди жаҳон бадиий-эстетик тафаккури тараққиётида ҳам юксак бир чўққи эканлиги шубҳасиздир. Нафақат Европа зиёлилари, балки бутун жаҳон эътироф этган рус мумтоз адабиётининг ана шундай ёрқин намояндаларидан бири Николай Васильевич Гоголь (1809–1852) ижодиёти ҳам ўзининг шафқатсиз реализми ва юксак умуминсоний ғоялари билан алоҳида ажралиб туради. Унинг ҳаёт ва ижод йўли сермазмун ва кўп жиҳатдан ибратлидир.

Бўлажак адибнинг беғубор болалик йиллари Украинанинг Миргород уезди яқинидаги Васильевка қишлоғи (хутори)да завқли кечганини кейинчалик соғинч ва шукроналик билан орзиқиб эслайди.² Отаси Василий Афанасьевич ўқимишли бўлиб, адабиёт ва санъатни, унинг ижтимоий-эстетик аҳамиятини чуқур англаган ва ўзи ҳам шеърлар, пьесалар ижод қилиб танилган илғор фикрли зиёли инсонлардан бўлган. Меҳрибон отасининг болаларига ўқиб берган

мазмундор китоблари, кекса бувисидан эшитган жозибали кўшиқ ва эртаклари уларнинг узун қиш кечаларини музайян қилиш билан бирга ёш Никошанинг адабиётга, театрга бўлган ҳавас ва қизиқишини ҳам орттирган бўлса ажаб эмас...

Ўртаҳол даражада яшаётган каттагина оилада икки ўғил ва тўрт нафар қиз бўлиб, улар орасида Никоша ўзининг китобсеварлиги, ўткир зеҳни, ҳозиржавоблиги, топқирлиги ва тилининг бурролиги билан доимо ота-оналари кўнглини хушнуд қилар, келажагига умид уйғотар эди. Николай ўн-ўн бир ёшидан бошлаб Нежинда (Полтава яқинида) янги очилган нуфузли гимназияда ўқиш учун кунт билан тайёргарлик кўради ва 1821 йили отаси уни қарз-ҳавола билан гимназиянинг иккинчи синфига ўқишга жойлаштиради.

Гимназия ўша даврдаги обрўли, намунавий билим юртларидан бири саналса-да, ҳамма ўқитувчи-мураббийларнинг ҳам илмий-педагогик савияси ва касб маҳорати талаб даражасида эмасди. Жумладан, уларнинг аксарияти Пушкин, Рилеев, Радишчев каби машҳур шоир ва ёзувчиларнинг эрк ва озодлик учун кураш ғоялари билан йўғрилган асарларини мутлақо ёқтирмас, аксинча, улардан кўрқижар ва ўқувчиларига ҳам уларни ўқишни бутунлай тақиқлаб қўйишганди. Лекин ўқувчиларнинг бахтига, гимназиянинг биринчи директори И.С.Орлай ва профессор Н.Г.Белоусов каби кенг фикрли ва замонасининг пешқадам зиёлилари ҳам бўлиб, улар Гоголь сингари умидли ёшларнинг ҳаётдаги мураккаб воқеа-ҳодисаларни тушунишга ёрдам берибгина қолмай, уларнинг дунёқараши ва тафаккурининг ривожланишида ҳам алоҳида роль ўйнайди. Энг муҳими, улар гимназияда Николай сингари илм ва ижодга лаёқатли, идрокли ёшларга оталарча ғамхўрлик қилади, уларга етарли илмий-

адабий шароит яратиб беришади. Айни вақтда, улар соғлом фикрли ёшларнинг ибратли ташаббусларини ҳар жихатдан қувватлаб, уларнинг эзгу мақсадлари йўлидаги дадил интилишларини доимо рағбатлантириб туради. Шу боисдан ҳам Гоголь онасига йўллаган мактубларидан бирида ўқишдаги барча ютуқлари ва масъуд дамларини, хусусан, гимназия инспектори Белоусовнинг номини чексиз ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади³.

Гимназиянинг яхшигина кутубхонаси бўлиб, ёш Гоголни унга мудир этиб сайлашади. Гоголь кутубхонани бойитишда жонбозлик кўрсатишдан ташқари, ҳар бир китобни ўзининг қимматбаҳо буюмидек асраб-авайларди. Бирон ўқувчига китоб беришдан олдин қўлларининг тозалигини текширар ва китоб варақлари тоза сақланиши учун ўқувчиларнинг бармоқларига қоғоздан ясалган ихчам «қўлқопча»лар кийгизиб, сўнг ўқишга берар экан...

Гоголь табиатан ҳаётсевар ва қувноқлиги, ўта кузатувчанлиги, одамларнинг хатти-ҳаракатлари ва қиёфасидаги кулгили ҳолат-қилиқларни тез пайқашни ҳамда хотирасида сақлаб қолиш қобилияти туфайли тенгқурлари орасида танила бошлайди. Айниқса, комик актёрларга хос иқтидори билан кўпчиликнинг эътиборига тушади. Гимназиянинг юқори синф ўқувчилари театр тўғараги иштирокчилари билан биргаликда ўзлари ҳам кичик спектакль ва сахна асарлари «яратиб», уларни оммага намоиш этиш орқали оддий меҳнаткашлар ва крепостной-деҳқонларнинг ҳам кўзини очишга интилишадики, бу ишлар ўша давр учун жиддий аҳамият касб этарди.

Эркин фикрли ва янгиликка интилувчан ўқувчиларнинг саъй-ҳаракатлари билан гимназияда «Адабий тўғарак» ташкил этилади ва унда ўқувчиларнинг дастлабки

ижодий машқлари қизгин муҳокама қилинади. Тез орада тўгаракнинг «Юлдуз» ва «Метеор» номли илк журналларини қўлёзма ҳолида нашр эттиришни йўлга қўйишади. Бу журналларнинг муҳаррири ҳам, рассоми ва ҳатто котиби ҳам ёш Гоголь бўлганлиги унинг адабий истеъдоди ниш уриб келаётганлиги ва қалами чархланиб бораётганлигидан ёрқин далолат берар эди. Гогольнинг «Ганц Кюхельгартен» номли илк поэмаси ҳам шу йиллари яратилган бўлиб, муаллиф унда ўзи ва тенгдошларининг ҳаёт ҳақидаги романтик ўй-қарашларини акс эттиришга уринади. (Бу асар бадиий жиҳатдан заиф чиққанлиги сабабли Гоголь уни кейинчалик бутунлай ёқиб юборади. Бу ҳам ёзувчининг ўзига ва санъат асарларига ғоят талабчан эканлигидан гувоҳлик беради.) Афсуски, илм, санъатга иштиёқи баланд, орзу-мақсадлари юксак, жўшқин фаолияти кун сайин мазмундор, самарали бўлиб бораётган ўспирин Гоголни олдинда бешафқат ҳаётнинг жиддий синов ва оғир зарбалари кутарди.

1825 йили – Гоголь энди ўн олти ёшга кирган саодатманд кунларида отасининг вафот этганлиги ҳақида қайғули хабар етиб келади. Шу билан Гоголнинг қувончу умидларга тўла болалик даври ҳам тугайди – тўрт синглиси ва онасидан иборат қашшоқ ва афтодаҳол оиланинг бутун ташвиш-машаққатлари унинг зиммасига тушади. Гимназияда ўқиш ва жамоат ишлари билан бирга муштипар онаси ва норасида сингилларига ғамхўрлик қилиш, уларнинг келажаги, тақдири ҳақида қайғуриш устига турмушнинг турфа қийинчилик, етишмовчиликлари, ҳаётдаги ўзгаришлар – буларнинг барчаси ёш Гоголнинг иродасини тоблайди, тафаккур ва тасаввурларини кенгайтиради, уни руҳан улғайтиради. Айниқса, 1825 йил 14 декабрда Петербургдаги, сал кейинроқ Украинадаги чоризм

сиёсати ва зулмига қарши қўзғолонлар ва уларнинг Николай I ҳукумати томонидан зўравонлик билан бостирилиши каби улкан тарихий, ижтимоий-сиёсий воқеалар Гоголь сингари зийрак ёшлар онги ва дунёқарашига кучли таъсир кўрсатиши билан бирга уларнинг ижодкор бўлиб шаклланишида ҳам муҳим аҳамият касб этади. У энди кўпроқ Ватан ҳақида, унинг келажаги тўғрисида жиддий ўйлаб, бутун ҳаёти ва фаолиятини ана шу олижаноб мақсадга бағишлашга қатъий қарор қилади.

Декабристлар қўзғолонидан ларзага тушиб, қаҳр-ғазаби ошган Николай подшо ҳузурида генерал Бенкендорф бошчилигида «Учинчи бўлим» ташкил этилади ва унинг асосий вазифаси – ҳар қандай ҳурфикрли ва «шубҳали» кишиларни таъқиб остига олиш ва уларни шафқатсиз жазолашдан иборат бўлади. Реакция авж олади ва кўп ўтмасдан Гоголь ўқиётган Нежин гимназияси ҳам хавфли даргоҳ сифатида назорат ва таъқиб остига олинади. Табиийки, биринчи навбатда, Белоусов каби ватан келажаги ва бахт-саодати ҳақида қайғурувчи халқпарвар зиёлилар нишонга олинади ва улар ёшлар онгини захарлашда, тақиқланган шоирларнинг шеърларини ўқувчиларга ўргатиб, тарғиб этишда ёшларни подшо ва ҳукуматга қарши исёнкор руҳда тарбиялашда айбдор деб тергов қилинади. Ирода ва эътиқоди суст бўлган бошқа ўқувчилардан фарқли ўлароқ, Гоголь ўзига хос ишонч ва жасорат билан устози Белоусовни ҳимоя қилади ва унинг чинакам ватанпарвар, етук зиёли эканлигини баралла айтиб, унга бўлган ҳурмат ва садоқатини яққол намоён этади. Бундай ҳақгўйлик ва журъати учун Гоголь ҳам жазоланади.

1828 йил июнида Гоголь 24 фандан битирув имтиҳонларини яхши ва аъло баҳоларга топшириб,

гимназияни муваффақиятли тугатади. Бир оз муддат қишлоғида бўлиб, декабрнинг изғиринли кунларида Петербургда жўнайди – бутунлай давлат ва халқ хизматида бўлишга аҳд қилади. Аммо ҳукумат идораларидаги калондимоғ амалдорларнинг бюрократларча муносабати ва жоҳиллиги туфайли умидлари пучга чиқади: билим ва иқтидорига муносиб бирон лавозим у ёқда турсин, арзимас бир юмуш топиш илинжида неча ойлаб сарсон бўлиб юради.

Халққа ва жамиятга фидойилик билан хизмат қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб билган Гоголнинг яна бир ёниқ орзуси – ғойибона устози Пушкин билан учрашиш ва унинг даҳосидан баҳраманд бўлиш эди. Ниҳоят, 1831 йил баҳорда юксак орзуси ушалади ва Гоголнинг бутун ҳаёти ва адабий фаолиятидаги энг нурли ва истиқболли давр бошланади.

Гоголнинг етук ёзувчи бўлиб шаклланиши ва истеъдодининг камол топишига таъсир кўрсатган асосий омиллар ҳақида сўз юритилганда, рус адабиётининг қуёши саналмиш А.С.Пушкиннинг устозлик ўрни ва раҳнамолиги ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. Адабиёт ва санъатнинг асосий манбаи ҳаёт эканлиги ва санъаткор истеъдодининг камол топиши кўплаб объектив ва субъектив омилларга боғлиқлигини унутмаган ҳолда, тарихий бир ҳақиқатни таъкидлаш жоиз: Гоголнинг табиий истеъдодига бамисоли бир қанот бағишлаб, уни бутун салоҳияти ва жилолари билан юзага чиқаришга имкон берган муҳим бир омил – бу, шубҳасиз, Пушкиннинг ёш Гоголга дўстона меҳр-этибори ва унутилмас сабоқларидир.

Пушкин ва Гоголь ўртасидаги устоз-шогирдлик ғоят самарали ва ижодий характерда бўлиб, кўп жиҳатлари билан буюк Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўрталаридаги ибратли устоз-шогирдлик муно-

сабатларига ўхшаб кетади. Тарихий манбалардан бизга яхши маълумки, Абдурахмон Жомийдек улкан устоз деярли барча қўлёмаларини, аввало ҳазрат Алишер Навоийга кўрсатар, унинг теран фикр ва мулоҳазаларини тинглар ва Навоий маъқуллагандан сўнгина янги асарини китобхонларга тақдим этар экан. Ўз навбатида Алишер Навоийдек даҳо санъаткор ҳам худди шундай йўл тутган ва ҳамisha пири комил Абдурахмон Жомийнинг илҳомбахш маслаҳат ва доно ўғитларини миннатдорлик билан қабул этган, уларни юксак қадрлаган. Бундай таъсирчан ва ибратомуз мисолларни жаҳон адабиёти тарихидан кўплаб келтириш мумкин. Бинобарин, Гоголь ҳам улуғ устози ва маслакдоши Пушкин ҳақида чуқур самимият ва миннатдорлик билан: *«Менда нимаики яхши нарса бўлса, буларнинг барчаси учун устозим олдида бурчлиман. Устозимнинг нурли сиймоси ҳамisha кўз олдимда турган ва бирон сатрим унинг ғойибона нигоҳи ва эътиборисиз ёзилмаган»*⁴, – деганида ана шундай ижодий дўстлик, некбинлик ва ҳамкорликни маънавий-руҳий яқинлик ва муштаракликни назарда тутган бўлса эҳтимол.

Дарҳақиқат, Гоголга катта шуҳрат келтирган ва бутун рус адабиётида ўзига хос воқеа бўлган деярли барча асарларида у ёки бу даражада Пушкиннинг маънавий раҳнамолиги, руҳий мадади ва илҳомбахш хайрихоҳлигини сезиш мумкин. Гоголь адабиёт ва санъатнинг мақсад-моҳиятини ёритишда ва унинг ижтимоий-эстетик роли, аҳамиятини оширишда ҳам улуғ адиб ва мутафаккирларнинг қутлуғ анъаналарини муваффақиятли давом эттирди. Адабиётнинг асосий вазифаси ҳаёт ҳақиқатини акс этгиришдан иборат. Шундагина у жамият учун фойдали ва муайян ижтимоий-эстетик қимматга эга бўлади⁵. Бу Гоголнинг

адабий-эстетик қарашлари негизи, ижодий кредоси эди. У бутун ижодий фаолияти давомида ана шундай юксак ақида ва принципларга изчил амал қилди.

Гоголнинг Пушкин ва бошқа замондошлари таҳсинига сазовор бўлган «Диканька оқшомлари», «Миргород», «Шинель» каби халқчил повесть ва хикоялари, «Ревизор», «Ўлик жонлар» каби сатирик комедия ва поэмалари рус адабиёти тараққиётида янги бир йўналиш ва босқични бошлаб берди.⁶ Ф.Достоевскийнинг «*Биз ҳаммамиз Гоголнинг «шинелидан» чиққанмиз!*» деган машхур ибораси ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди. Чуқур халқчиллик руҳида ёзилган бу асарлар, энг аввало, ғоявий-бадий жиҳатдан мукамаллиги, воқеликни ҳаққоний акс эттириши, айниқса, жамиятни таназзулга бошлаган помешчик ва амалдор-чиновникларнинг жирканч қиёфаларини аёвсиз фош этганлиги билан ҳам адабий жамоатчилик эътиборини қозонади.

Гоголь асарлари турли мавзуларга бағишланган ва қахрамонлари, ҳаётдаги сингари, жонли ва ранг-баранг бўлиши билан бирга, уларнинг барчасига хос бўлган муайян муштараклик ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Бу асарларда Гоголга хос ўткир сатира ва халқчил юмор устувор, яъни Гоголь ҳажвиётидаги кулги – кучли ғоявий-эстетик қурол бўлиб, у ўқувчиларни кулдириб, йиғлатадиган истехзоли захарханда эканлиги (смех сквозь слёзы) адабиётшунослар ва мухлислар томонидан яқдиллик билан эътироф этилиши ҳам бежиз эмас⁷. Бинобарин, Гоголь сатираси бадий тасвир ва эстетик тафаккур оламида ўзига хос бир новаторлик бўлиши билан бирга, айна вақтда, ёзувчининг ҳақгўйлиги ва гражданлик жасоратининг ёрқин ифодаси сифатида ҳам ибратлидир. Ёзувчининг ижодкор сифатидаги индивидуаллиги ва ис-

теъдодининг йўналишини белгиловчи бу фазилати ҳақида Н.Г.Чернишевский жуда яхши айтган эди: «*Ҳаммани ва ҳамма нарсани силаб-сийпалайдиган одам ўзидан бошқа ҳеч кимни ва ҳеч нарсани яхши кўрмайди. Ҳаммага яхши кўринаман деган одам ҳеч қандай эзгу иш қила олмайди, чунки ёмонликни ҳақорат қилмасдан, унга қарши курашмасдан туриб, яхшилик ва эзгуликни юзага чиқариш мумкин эмас. Ҳимояга муҳтож бўлганлар Гоголь олдида бурчлидир, у тубанлик ва иллатларга қарши курашганларга раҳнамолик қилди, шунинг учун ҳам у кўпларда ўзига нисбатан ғазаб ва нафрат уйғотишга «мушарраф» бўлди*».⁸

Чиндан ҳам, Гоголь маҳорат билан яратган Хлестаков, Чичиков, Бобчинский, Добчинский каби салбий типлар мисолида ўзларининг асл башараларини кўрган юқори лавозимдаги амалдорлар ва уларга хизмат қилувчи реакцион танқидчилик Гоголь асарларига кескин қарши чиқадилар ва ёзувчининг ўзини Сибирга сургун қилиш керак, дея таҳдид соладилар. Булар Гоголнинг ҳақгўйлиги ва шафқатсиз реализмининг акс-садолари эди.

Гоголнинг бутун онгли ҳаёти ва ўлмас ижодиёти юксак ватанпарварликнинг ҳам бир намунаси бўла олади. Ёзувчининг рус ва украин халқининг кўп йиллик тарихи, урф-одатлари, миллий анъана ва қадриятларини кунт билан ўрганиши, қатор илмий-тарихий асарлари ҳам бунга ёрқин далилдир. Украин халқининг миллий озодлик учун курашини акс эттирувчи «Тарас Бульба» повести (1833–1834, 1842 йиллар) ватанпарварлик ва қаҳрамонлик мавзусидаги буюк асар сифатида жаҳон адабиёти тарихида ёрқин бир саҳифани ташкил этади. Рус ва украин халқи адабиёти ва маънавиятининг гултожи бўлган бу асар Гомернинг «Илиада» достони билан тенг қўйилади⁹.

Гоголнинг ўлмас асарлари жаҳоннинг жуда кўп тилларига, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилинган ва нуфузли театр сахналарида намойиш этилган. Гоголь ижоди ва барҳаёт анъаналари бир ярим асрки ёш ёзувчи ва драматурглар учун ўзига хос маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Жумладан, атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор ижоди мисолида бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Бошқа кекса адиблар каби, Абдулла Қаҳҳор ҳам рус классик адабиёти билан яқиндан танишишни 1925 йиллардан кейин, хусусан, Гогольнинг «Иван Иванович ва Иван Никифорович орасида бўлиб ўтган низолар» қиссасидан бошлаганини ва мазкур асарни луғат ёрдамида қарийб бир ой ўқиганлигини эслайди.¹⁰

Абдулла Қаҳҳорнинг Гоголь, Чехов ва Лев Толстой каби рус адабиёти классиклари ҳақидаги мақолаларида, шунингдек, бир қатор бадиий асарларида бу санъаткорларнинг бой ижоди адабиётимиз вакиллари учун фақат бадиий маҳорат бобидагина улкан мактаб бўлиб қолмасдан, балки уларнинг ғоявий-эстетик қарашлари такомилига ҳам жиддий таъсир кўрсатганлиги равшан акс этиб туради.

Абдулла Қаҳҳорнинг Н.В. Гоголь каби улкан адиблардан қанчалик сабоқ олганлиги ёрқин бир ижодий факт сифатида кўпгина адабиётшунослар томонидан тўғри қайд этилган. Лекин баъзи тадқиқотларда бу муҳим масалани ёритишда бир ёқламалиликка йўл қўйиш ҳоллари ҳам учраб туради. Масалан, профессор Х.Г.Курўғли ўзининг «Ўзбек адабиёти» номли китобида Абдулла Қаҳҳорнинг рус классикларидан ижодий ўрганиши ҳақида сўз юритиб, Қаҳҳор улардан «фақат тасвир приёмлари»ни ўрганди» деган хулосага келади.¹¹ Ҳолбуки, юқорида кўриб ўтганимиздек, Н.В.Гоголь ва А.П.Чехов каби улур

ёзувчилар ижодида чуқур ифодаланган гуманистик фоя ва илғор фикрлар Абдулла Қаҳҳор ижоди учун ҳам, бошқа кўпчилик ўзбек адиблари учун ҳам илҳом бағишлагани аниқ.

Биз эътироз билдирмоқчи бўлган бошқа бир ёқламалилик шуки, баъзи адабиётшунослар Абдулла Қаҳҳорнинг воқеликни холисона тасвирлаш усулини ҳам бутунлай Чеховга боғлаб қўйишади. Ваҳоланки, А.Қаҳҳор А.П.Чехов, Н.В.Гоголь ижоди билан чуқур танишмасдан олдинроқ ёзган асари, чунончи, «Сароб» романида ҳаётни холис туриб тасвирлаган эди.

Қолаверса, Абдулла Қаҳҳор реалистик тасвирлаш усулини ҳам кўпроқ Гоголдан ўрганганлигини шундай изоҳлайди: *«Гоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалик «ўткир» қилган «сир»ларни «кашф» қила бошлаганимдан сўнг олдин ёзган ҳажвий «асарларим» кўзимга шу қадар ғариб кўриндики, минбаъд бундай асарлар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай ўша вақтдаги яширин имзом «Норин шилпиқ»дан воз кечиб, сўнги фельетонларимга бошқа имзо («Мавлон куфур») қўядиган бўлдим...*

Гоголь асарларини ўқий бошлаганимдан кейин узоқ вақт жиддий ҳикоя ёзолмай юрдим. Ниҳоят, «Бошсиз одам» деган ҳикоя ёздим. Биринчи ҳикоямда («Ёш қизлар ўғай ота қўлида») бир воқеа ҳақида ўқувчига маълумот берган ва бу воқеага ўз муносабатим қандай эканини ҳар сатрда таъкидлаган бўлсам, «Бошсиз одам»да ўзим «холис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лавҳаларидан бирини кўрсатишга ва биринчи марта одамнинг характерига қўл уришга ҳаракат қилган эдим...».

Ниҳоят, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳаётни холисона тасвирлаш усули фақат Гоголь ва Чехов

ижодигагина хос бўлмай, балки, умуман, ҳақиқий санъат ва адабиётнинг энг азалий ва асосий бир йўналишидир.

Гоголь яратган умрбоқий қаҳрамонлар ҳам, Абдулла Қаҳҳор каби адиблар ижодига ижобий таъсир кўрсатганлиги айна ҳақиқатдир. Чунончи, чинакам ватанпарварлик ва қаҳрамонликнинг тимсоли бўлган машҳур Тарас Бульба образи, айниқса, иккинчи жаҳон уруши йиллари мардлик ва жасорат намунаси бўлиб, ҳизмат қилганлигини Абдулла Қаҳҳор шундай эътироф этган: *«Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барваста, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдимдан сира кетмайди, ҳамма вақт уни худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган куни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди.*

Уруш йилларида «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда мен «шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётган» Асрорбобо Тарас Бульбанинг Ўзбекистондаги ўртоғи бўлиши керак, деб қўлимга қалам олган эдим».

Гоголь асарларининг ҳаётбахш таъсирини кўрсатувчи бундай ёрқин мисолларни бошқа халқлар ҳаёти ва адабиётидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Аммо «Гоголь ва ўзбек адабиёти» мавзусини ўрганишда баъзи муаммолар, баҳсли қарашлар ҳам учраб турибди. Масалан, адабиётшунос М. Бекжонованинг

рус тилида нашр этилган «Н.В. Гоголь ва Абдулла Қодирий» номли рисоласида бу икки ёзувчи ижоди хусусида кўпгина қимматли мулоҳазалар баён этилиши билан бирга, Абдулла Қодирийнинг деярли ҳар бир асари ёки ундаги дуч келган эпизодлардан Гоголь таъсирини топишга уриниш ва айрим ҳаётий воқеа-ҳодисалар тасвирини ҳам адабий таъсирланиш натижаси сифатида талқин этиш ҳоллари кўплаб учрайдики, булар ўқувчида ҳақли эътироз туғдиради. Жумладан, тадқиқотчи Гоголнинг Тарас Бульбаси билан Қодирий яратган Обид Кетмон образининг полвонсифат ташқи кўринишидаги ўхшашликда ҳам, ёки Гоголнинг қаҳрамонларидан бири – ўн етти яшар қиз Оксананинг кўзгуга қараб ўзига оро бериши ва «рождество» байрамига тайёргарлик кўриши тасвири билан «Ўткан кунлар»даги Кумушнинг тўй кечаси олдидан ясаниб-тусаниши каби ҳаракатлари ўртасида ҳам Гоголь таъсирини кўргандек бўлади.¹² Ҳолбуки, Кумуш ва Оксананинггина эмас, балки ҳар қандай қиз ёки келиннинг, у қайси миллатга мансуб бўлмасин, тўй ёки байрам арафасида ойна олдида ясаниб-безаниши каби ҳаракатлари табиий ҳол эмасми? Бошқача айтганда, бу эпизодлар Н.Гоголь ва А.Қодирийнинг ҳеч кимга тақлид қилмаганлари ҳолда, чинакам халқ ёзувчиси сифатида реалистик санъатнинг асосий талабидан келиб чиқиб, ўз қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари ва ички кечинмаларининг ҳаётий ва ишонарли бўлишига эришганлигини кўрсатиб туриши билан диққатга лойиқ эмасми? Бизнингча, Абдулла Қодирий истеъдодининг қудратини ва унинг ижодкор сифатидаги новаторлигини камситишга йўл

очувчи бундай бирёқлама талқинлар ўрнига ёзувчи асарларининг ҳаётий манбаларига кўпроқ эътибор қаратилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Хулоса қилиб айтганда, бетакрор истеъдод соҳиби Гоголнинг ўлмас асарлари барча миллатларнинг маънавий ҳаёти учун катта манба бўлиб хизмат қилаверади.

**Усмонжон ҚОСИМОВ,
Жиззах ДПИ доценти.**

¹ М.Горький. Избранные сочинения. М.: Наука, 1986. С. 100.

² Н. С. Шер. Рассказы о русских писателях. Л.: Высшая школа, 1982. С. 165–166.

³ А. И. Ревякин. История русской литературы. М.: Наука, 1977. С. 379–380.

⁴ Г. П. Макогоненко. Гоголь и Пушкин. М.: Наука, 1985. С. 43–46.

⁵ Гоголь о литературе. М.: Наука, 1952. С. 86.

⁶ В. Г. Белинский. Собр. соч. т. 1. М.: Наука, С. 298–306.

⁷ История русской критики. М.: Наука, 1978. С. 136–137.

⁸ Н. Г. Чернишевский. Избранные эстетич. произв. М.: Наука, 1978. С. 136–137.

⁹ Н. В. Гоголь. Миргород. Тарас Бульба. Т.: Шарқ, 1958. 145–146-б.

¹⁰ А. Қаҳҳор. Асарлар. 6-т. Т.: Фан, 265–266-б.

¹¹ И. Х. Г. Кор-огли. Узбекская литература. М.: Наука, 1976. С. 276.

¹² М. Бегжонова. Гоголь и Кадыри. Т.: Фан, 1983. С. 11.

Огаҳий шеърятининг тили хусусида

Бу йил таваллудининг 200 йиллиги нишонланаётган машҳур таржимон, йирик тарихчи олим Огаҳий ўзидан йигирма минг мисрани қамраб олган ғазаллардан иборат йирик «Таъвиз ул-ошиқин» (Ошиқлар тумори) номли поэтик мерос қолдирган улкан шоирдир.¹ Огаҳий ўз асарларида она тили бойликларидан усталик билан фойдаланган. Шоир бадиияти тилида ҳам эски ўзбек адабий тил аънанаси давом этган,

юксак даражада такомиллашган. Чунки адабиётга ихлос қўйган ҳар қандай одам ўз илмий, ижодий фикр доирасини кенгайтиришда Шарққа машҳур XI–XIV асрлар ҳамда ундан кейинги эски туркий, эски ўзбек адабий тили асарларини мутолаа қилмасдан, бадиий маҳорат сирларини Алишер Навоийдек даҳолардан ўрганмасдан, улардан баҳра олмасдан яхши ижодкор бўлиши мумкин эмас эди. Огаҳий шеърини жонли халқ тили асосида яратилган бўлиб, унда ҳақиқатан халқчиллик руҳи билан суғорилган Навоий ижоди таъсирини кўриш мумкин. Огаҳий бадиияти тили тўла маънода ўзбек адабий тилининг Хоразм лаҳжасидаги бутун бойликларни ўзида акс эттирган, дейиш мумкин.² Масалан, *бор* – юк; *бум* – бойқуш; *дўғ* – айрон, қатиқ; *ёв* – анҳор, катта арик; *ёвуқ* – яқин; *ёрғучоқ* – қўл тегирмон; *бутроқ* – балчиқ; ботқоқлик; *буратмоқ* – тарқатмоқ, тўзитмоқ; *дағо* – алдов, ҳийла; *жавлаҳа* – бўзчи, тўқувчи; *киш* – териси пўстин ёқаси ва телпакка ишлатиладиган қора тусли ҳайвон; *раз* – ток, узум; *таронғу/туронғи* – ёввойи дарахтнинг бир тури; *тиқ* – олмахон терисидан қилинган пўстин; *тиҳ* – саҳро, дашт; *туйноғ* – туёк; *қирбон* – ўқдон; *қоқим* – оқ сувсар терисидан қилинган пўстин; *қумош* – тўқима мато; *ғуроб* – қарға, қузғун; *бижақ* – бузок; *далқ* – дарвешлар кийими; *жойш* – аскар, қўшин; *кулух* – кесак; *ож* – фил суюги, *авон* – онлар, кунлар; *тўша* – йўл озиғи; *тапонча* – тарсаки, шапалоқ; *ғўз* – ёнғоқ; *ғарив* – қичқирик; *ғурув* – қуёшнинг ботиши; *юмруқ* – мушт; *уй* – ҳўкиз; *ғулак* – юмалоқ нарса; *чўмча* – чўмич, қошиқ; *чолмоқ* – боғламоқ, тақмоқ, кесмоқ, узмоқ ва бошқалар.

Огаҳийнинг «**Ишқинг ўтига...**» ғазалидаги ушбу байтда шевага хос **даркида** сўзи фаҳм ва тушунча билан сезмоқ, топмоқ маъносида қўлланган:

Кайфияти зотингга тафаккур нечук айлай

*Ким ожиз онинг **даркида** юз оқиму доно (53-б.).*

Шунингдек, баъзи мисраларда **а** ўрнида **о** (онинг), **-га** жўналиш келишиги қўшимчаси **-га** (*ўтига, зотига*) сингари Хоразм шевасига хос фонетик фарқлар ҳам сақланган.

Огаҳий асарлари тилида ишлатилган лексемаларга назар ташланса, унда Хоразм диалектига оид сўзларнинг борлиги билан бирга қадимги туркий тилга оид бир қатор сўзларнинг ҳам ўринли ишлатилганлигини кўриш мумкин. Шоир асарларида қадимги туркий сўзлар, айниқса, туркий тилларнинг VI–VII асрларга оид ёзма битикларида қўлланган сўзлар яққол кўзга ташланади. Чунончи Ўрхун-Энасой битиклари тилида учраган сўзларнинг Огаҳий бадииятида аслидай ҳамда фонетик ўзгарган ҳолда қўлланганлигини турли соҳа лексемалари сифатида учратиш мумкин:

– қариндошлик, яқинликни англатувчи сўзлар: *ата (ота), ер (эр), уни (ука), обо (оталар)*;

– инсон организми ва тана аъзоларини англатувчи сўзлар: *адоқ/аддоқ (оёқ), баш (бош), кез (кўз), қолғак (қулоқ), сунгак (суяк), йанақ (юз)*;

– ранг билдирувчи сўзлар: *ақ (оқ), боз (бўз), йашыл (яшил), қара (қора)*;

– ҳаракат, ҳолат ва нутқ феъллари: *йолиқ (учрамоқ, рўпара бўлмоқ), себин (севинмоқ), есид (эшитмоқ), салқш (соғинмоқ) каби.*

Огаҳий ғазалларида қўлланган аксарият туркий сўзлар қадимги туркий тил битикларида айнан борлиги, шоир яшаган давр адабий тили учун ҳам муштараклигининг асосий сабаби туркий тилларнинг аслида бир манбага, бир генетик асосга алоқадор эканлиги, уларнинг луғат фонди қадимдан бир ўзакка эгалигидан далолатдир. Энг муҳими, шоир ўз даври тил сиёсатида ҳам кескинлик ҳукм сураётган бир пайтда адабий тилни она тили манбаи асосида бойитишга, унутилган қадимги туркий тил лексик унсурларини китобий тилга олиб киришга муваффақ бўлган.

Огаҳий асарларида қўлланган қадимги туркий тилга хос сўз ва қўшимчалар кейинги даврлар тилида бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар билан ифодаланган. Аммо шоир асарларида қўлланган ҳозирги ўзбек адабий тилида унутилган сўзлар бошқа туркий тилларнинг айримларида ҳозир ҳам сақланган.

Огаҳий назмиётида қадимги, эски туркий тилга хос сўзларнинг байт мазмунига монанд изоҳини қуйидагича таҳлил этиш мумкин:

*Ўтуб ўрмим фироқингда ёвуқ ётмишмен ўлмакка,
Қошимға бир дам, эй Исо нишоним, нега келмассан
(53-б.).*

Байтдаги ёвуқ сўзи Навоий ва Бобур асарларида ҳам яқин маъносида ишлатилган³.

*Кўзум ёрутгон ўшул шоҳсувор чобукнинг,
Бошида тани гуҳардорму экан оё (65-б.)*

Байтдаги чобук сўзи эса чаққон, тез, ўйноқи, шўх маъноларини англатади.

Мазкур байтда қадимги туркий тилга хос сўзлар ўринли қўлланилиши билан бирга ёрут(ғон), ўтул,

-му каби эски туркий тилга хос сўз ва қўшимчалар ҳам аслидай сақланган.

*Нигорим пайкари хусни сафо гулсаридур андо,
Эрур рангин қабо, гул тугмайу саррин қамар гунча
(57-б.)*

Огаҳий ушбу байтда рангин қабо бирикмасини гул тугмали, гунча камарли гулдор кийим (маҳбубанинг устки кийими) маъносида мажозан қўллаган. Аслида ушбу сўз қадимги туркий тил битикларида *қона/қоба* шаклларида учрайди. Бу сўз қуллар киядиган, жундан тикилган кийим маъносини англатади 4. *Қабо* кейинчалик XIV–XVI аср адабий манбалари тилида эркакларнинг узун ва кенг уст кийими тушунчасини билдирган.⁵

*Кўз атрофида мужгонини улусини қатл қилмоқға,
Хамул қотиллар илгида итик ханжарға ўхшайдур
(23-б.).*

Ушбу байтда шоир мужгон, яъни киприкни итик (ўткир, кескир) – ўткир ханжарга ўхшатган. *Итик* бошқа эски ўзбек тили адабий манбаларида ҳам *ўткир, кескир* маъноларида қўлланган.⁶

*Шукуфа баргидин ярмоқ сочар шохи шакар ҳар ён,
Ки ансамбдур дирам базм эткали аҳли карам саҳро
(11-б.).*

Байтдаги *ярмоқ* (танга, пул, ақча) сўзининг бадиий асар тилига бағишланган мавжуд луғатларда айни шу маънолари қайд этилган⁷.

Мисоллардан кўриниб турибдики, қадимги, эски туркий тил, шунингдек, XIV–XVI асрлар эски ўзбек тили манбаларида қўлланган сўзлар Огаҳий бадииятида ҳам деярли бир хил, баъзилари фонетик ўзгаришларга

учраган ҳолда ишлатилган. Сўзларнинг фонетик ўзгарган шакллари давр, хусусан, шоир назмиёти тили учун адабий норма ҳисобланмаса-да, улар ҳозир ҳам шева элементлари сифатида учрайди: *оли (ўлик), ди:ри (тирик) қу:ры (қуруқ), са:ры (сарик), до:лы (тўла), са:сы (сассиқ)* каби.⁸

«**Ёрнинг рухсори...**» ғазали байтларида қадимги туркий тилга хос *қарогин (қабогин), эврулун (айланиб), илгини (қўлини)* лексемалари айнан ўзгаришсиз қўлланган:

Гоҳ юзига юз қўюб, гоҳе қарогини сўруб,

Гоҳ лабига еткуруб, лаб хатти анбор борин ўп.

Гоҳ пири дайрни ўпкил муборак илгини,

Гоҳ соқийнинг қўлида созара сарширин ўп. (11-б.).

Байтда *илги* – мажозан *қўлини ўпмоқ, хурмат қилмоқ, ялинмоқ, ёлвормоқ* маъноларида ишлатилган. *Илги* – (қўли маъносида) қадимги руник ёдгорликларида, «Қутадғу билиг»да *алиг* – қўл, Маҳмуд Кошғарийда *алиг* – қўл, *али қарт-қарт атти* – қўл бармоқларини қарсиллатди, «Тафсир»да *алк//алик* – қўл тарзида ишлатилган.⁹

Илги – қўли озарбайжон тилида *эл/гал*, туркман тилида *эл/гол*, татар, бошқирд, ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, қўмиқ, уйғур, ҳакас, нўғай, олтой, тува тилларида қўл маъносида *алиг/елиг/елг* кўринишлари сақланган.¹⁰

Умуман туркий, жумладан, ўзбек тили тарихий лексикологияси аспектида XVII–XIX асрлар Хоразм адабий муҳити манбалари тили энг кам ўрганилган давр ҳисобланади. Аммо Хоразм шевалари унинг ўзбек адабий тилига таъсири масаласи хусусида

махсус тадқиқотлар мавжуд. Ваҳоланки, ўз даври адабий тилининг фонетика, грамматика ва лексикасида кескин ўзгаришлар рўй берган бир пайтда Огаҳий назмиёти лексикасида ҳам ўзига хосликлар бор, албатта. Шунинг учун келгусида Огаҳий бадиияти тили ва унинг лексикаси махсус тадқиқот манбаи сифатида ўрганилмоғи зарур. Қолаверса, Огаҳийнинг бой адабий, илмий мероси тарихий лексикологик аспектда кенг миқёсда лексик-семантик, лексик-стилистик, этимологик ва лингвопоэтик йўналишларда, Алишер Навоий асарлари тили сингари, унинг ҳам тўла изоҳли луғатини тузиш мутахассислар олдида турган галдаги энг муҳим вазифалардан биридир.

**Зиёдулла ҲАМИДОВ,
ЎЗМУ доценти.**

¹ Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 1 жилд. Т., 1971. (Кейинги манбалар ҳам мазкур асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган.)

² Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 1-жилд. 25-б.

³ Қаранг: Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1951. 100-б.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит-турк, индекс-луғат. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. VI жилд. 2-б.

⁶ Навоий асарлари учун қисқача луғат. Т., 1993. 115-б.

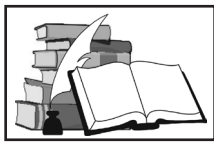
⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. I жилд. 540-б.

⁸ Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари. Т., 1961. 134-б.

⁹ Э.И. Наджип. Историка-сравнительный словарь тюркских языков XIV вв. Книга I, М.: Наука, 1979. С. 234–235.

¹⁰ Ўша манба, 235-б.

DAVLAT TILINI O'QITISH MASALALARI

Русийзабон талабаларнинг оғзаки нутқини ўстиришда фольклор намуналаридан фойдаланиш

Тиббиёт олий ўқув юртларида ҳам рус тилида таълим олувчи талабаларнинг ўзбек тилида сўзлаш қобилиятларини мутахассисликлари асносида ўстириш кўзда тутилган. Чунки бўлажак тиббиёт ходими олдига мурожаат қилиб келган бемор билан ўзбек тилида бемалол тиллаша олиши, эркин мулоқотда бўлиб, унинг дардини тинглаб тушуниши, англай билиши лозим. Шунинг учун тиббиёт институтларида русийзабон талабаларнинг ўзбекча оғзаки диалогик нутқини ўстиришга, уларнинг нутқ маданиятини ва услубини¹ шакллантириш ва ривожлантиришга биринчи курсдан бошлаб алоҳида эътибор берилади.

Уларга махсус ўқув дастурлари асосида 3–4-семестр давомида 72 соат давомида ўзбек тили дарслари ўтилади. Бу дарсларда мен талабаларнинг мутахассисликларига доир матнлардан ташқари аждодларимизнинг миллий қадриятларини, халқимиз тилининг жозибасини ўзида ёрқин ифода этувчи фольклор намуналарига кўпроқ таянаман. Зеро, рус гуруҳларида ўтказиладиган ўзбек тили дарсларида халқимиз оғзаки ижодига мансуб эртақ, нақл, афсона, ривоят, айтишув, ўлан, ёр-ёр, аския, мақол, топишмоқ, олқиш сингари қатор бадиий жанрлардан ўринли фойдаланиш талабаларнинг ўзбек тилига бўлган қи-

зиқиши ва оғзаки диалогик нутқининг ўсишига катта ёрдам беради. Шунингдек, улар талабаларнинг ахлоқий қарашларини шакллантиришга ва бойитишга ҳам самарали таъсир кўрсатади.

Ўқув курсини тугатаётган ҳар бир русийзабон талаба мавжуд эҳтиёж ва белгиланган талабларга кўра қуйидагиларни:

а) ўз мутахассислигига керакли илмий маълумотларни олишда ўзбек тилида чоп этилган адабиётларни ўқиб англаши;

б) ҳузурига ташриф буюрган маҳаллий беморлар билан ўзбек тилида касалликнинг келиб чиқиш сабаблари бўйича суҳбат олиб бора билиши;

в) беморнинг касаллик келиб чиқиши бўйича ўзбек тилида берган ахборотини эшитиб ва тушуниб, унинг кўнглини соғайиб кетишга ишонтирувчи сўзлар билан кўтара олиши лозим.

Шунинг учун тиббиёт институтларида тил ўргатиш масаласига жуда жиддий эътибор берилади. Айниқса, уларнинг оғзаки монологик ва диалогик нутқини ўстириш жуда муҳим вазифалардан бири саналади.

Талабаларнинг оғзаки диалогик нутқини ўстиришда мен, асосан, қуйидагиларга амал қиламан:

1. Машғулотларни анъанавий қолипда эмас, янги педагогик технологиялар асосида,² ўз фантазиям ва тажрибам, билим ва маҳоратимдан келиб чиқиб, ташкил этишга, ноанъанавий дарсни бирор маросим (кўпинча жуда кўтаринкилик билан ўтадиган удумларга бой ўзбек тўйлари) сценарийси асосида ўтказишга ҳаракат қиламан.

2. Талабаларнинг оғзаки диалогик нутқини ўстириш учун ўзбек фольклоридаги айтишув асосида ёки

тарафма-тараф бўлиб ижро қилинадиган жанрларнинг имкониятларидан фойдаланиб, уларни ўргатишга ҳаракат қиламан.

Бунда айтишув, ўлан, ёр-ёр, лапар, аскияларнинг соҳа билан боғлиқ жиҳатлари борини танлаб ёдлатиб, диалогик шаклда, яъни иккита-иккита бўлиб ижро қилиб беришларини талаб қиламан. Масалан, «Бошгинам оғрийди» халқ лапарарида она ва қизнинг «*бош оғриғи*», «*бўйин оғриғи*», «*кўз оғриғи*», «*қулоқ оғриғи*», «*оёқ оғриғи*» ва ҳоказо ҳақидаги юмористик диалогик айтишуви ифода этилган:

- *Онажон, онажон,
Бошгинам оғрийди-я.*
- *Бошгинангдан онанг айлансин,
Нималарга оғрийди-я?*
- *Бозорларда бўлар экан,
Зарғарларда турар экан,
Унинг оти зар тиллақош,
Ўшанга оғрийди-я.*
- *Ўшанга оғриса-я аламо-аламо!*

Агар русийзабон талабалар бу лапарни ўргансалар, уларда лапар оҳангидан завқланиш ҳисси пайдо бўлиши баробарида ўз касбларига оид ўзбекча сўзларни тез ўзлаштириш имконияти ҳам яратилади.

Шунингдек, қуйидаги лапар матни орқали ҳам талабалар ўзбек аёллари кўзига суртадиган «*сурма*» номли бўёқнинг шифобахшлигидан огоҳ бўладилар. Чунки бу бўёқ ё мол суяги илиги ёки бодом ёғини куйдириб олинади ва у кўз нуруни равшанлаштиришга хизмат қилади.

- *Онажон, онажон,
Кўзгинам оғрийди-я.*

– *Кўзгинангдан онанг айлансин,
Нималарга оғрийди-я?*
– *Бозорларда бўлар экан,
Атторларда турар экан,
Дўконда сотилар экан,
Унинг оти қора сурмача,
Ўшанга оғрийди-я!
Ўшанга оғриса-я аламо-аламо!³*

Танланган материалга талабаларнинг қизиқиши-ни орттириш учун фольклор асарларга хос рангли расмлар ва видеотасмалардан намуналар намойиш этаман.

Бундан ташқари, матн ва топшириқлар ёзилган куйидаги карточкалар асосида жонли суҳбатлар уюштириш ҳам талабаларнинг ўзбек тилини мукаммал ўрганишларига имконият яратади:

1-карточка:

Қиз: Булбулларнинг қўнгани гул бўлади, ёр-ёр,
Оламдаги бор сўзни тил билади, ёр-ёр.
Тараф бўлиб айтмоққа кепсиз, ака, ёр-ёр,
Охунлигинг бу ерда ким билади, ёр-ёр.

Йигит: Ўлан айтсам барчани кулдираман, ёр-ёр,
Жийрончага меҳмонни миндираман, ёр-ёр.
Қизиқ-қизиқ ўландан айт, оху кўз қиз, ёр-ёр,
Охунлигим шу ерда билдираман, ёр-ёр.

Топшириқ: Ушбу ёр-ёр мазмунидан тушунганингизни ўз сўзларингиз билан айтиб беринг. Нотаниш сўзларнинг тагига чизинг. Изоҳини луғатдан топинг.

2-карточка:

1-киши: – *Баланд-баланд тоғларнинг қори бўлар,
Ўнгирида бургут, лочин, сори бўлар.
Ўланчилар манмансираб керилмайди,
Эр оғаси – мард йигитнинг ори бўлар.*

2-киши: – *Қўшиқ айтсанг мендек айтгин, шундай қилиб,
Тегирмонда соз тортилган ундай қилиб.
Баракалла қизни боққан онасига,
Ёнбағирда очилган гулдай қилиб.*

Топшириқ: Ушбу ўлан мазмунидан тушунганингизни ўз сўзларингиз билан айтиб беринг. Нотаниш сўзларнинг тагига чизинг. Изоҳини луғатдан топинг.

Дарсларнинг самарадорлигини таъминлашда ўзбек фольклорида монологик кўринишда ижро қилинадиган эртақ, нақл, мақол, топишмоқ сингари жанрларни диалогик шаклда ижро қилишни ўрганиш, хусусан, шаклан ихчам ва мазмунан теран бўлган мақоллар асосида ким кўп мақол айтиш мусобақасини (буни шартли равишда мақол баҳру байти дейиш ҳам мумкин) ташкил қиламан. Бунда ҳам талабалар мақоллардан тозалик, соғлик ва беморлик билан боғлиқларини танлаб ёддан айтадилар:

Бойликнинг боши – соғлик.

Дард филни пашшадек қилар.

*Дардингнинг вақти ўтса,
Табибдан ўпкалама.*

*Зардоли е-да, сув ичгин,
Зирриламасанг, менга кел,
Олма е-да, сув ичгин,
Оғримасанг, менга кел.*

*Иззат тиласанг, кўп дема,
Сихат тиласанг, кўп ема.*

*Кўзинг оғриси, кўлингни тий,
Тишинг оғриси – тилингни.*

Ранг кўр – ҳол сўр.

*Саломатлик – туман бойлик.*⁴

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, халқнинг донолиги ва кўп асрлик турмуш тажрибалари асосида равон тил ва ўйноқи вазнда яратилган бундай фольклор намуналари талабаларнинг хотирасида узоқ сақланиб қолади. Қолаверса, улар тез ва осон ёд олинади. Шунинг учун оғзаки шаклда яратилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келаётган фольклор асарлари талабаларнинг оғзаки нутқини ривожлантиришда қулай восита ҳисобланади. Бундан ташқари, фольклор асарлар қатига жойланган пурҳикмат қарашлар, умуминсоний-ахлоқий ғоялар, ватанпарварлик, чин дўстлик ва садоқат, вафодорлик, ҳалоллик, мардлик сингари олий тушунчалар талабаларнинг дунёқарашини бойитиб, уларни инсонийлик сари даъват этади.

Табиийки, русийзабон талабалар ўзбек фольклори намунасини ёдлаш ва ўрганиш жараёнида матнда учрайдиган сўзларнинг ҳаммасини ҳам тушунавермайди. Чунки фольклор асарларнинг тили маълум даражада мураккаб бўлиб, уларда шевага хос сўзлар, архаизмлар, историзмлар кўп учрайди. Шунинг учун русийзабон талабаларга ўзбек тилидан сабоқ беришда уларнинг оғзаки диалогик нутқини ўстириш учун луғат устида ишлашга ҳам алоҳида эътибор бераман.

Ўрни келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, дунё фольклорининг, янада аниқроғи, умумтуркий

фольклорнинг таркибий қисми сифатида тан олинган ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодининг жуда кўп намуналари бир қанча чет тиллар қатори рус тилига ҳам таржима қилинган. Демак, дарс жараёнида ўқитувчи ана шу таржималардан фойдаланиши мумкин. Бунда, асосан, асл манба билан таржима асарни тенг қўйиб, уларни қиёсий-типологик асосда ўрганиш ҳам катта фойда беради.⁵ Чунки шу орқали улар матндаги ўхшашлик ҳамда тафовутларни топиб изоҳлаш ва таржимага хос ғоявий-бадиий хусусиятларни аслият асосида кўриб чиқиши мумкин бўлади. Ҳатто таржимада ўзбекона миллийлик хусусиятларининг сақланишини илмий жиҳатдан асослашга йўл очилади.

Хуллас, халқ руҳиятини ўзида бадиий акс эттирган фольклор намуналари чуқур ғоявийлиги ва бадиийлиги билан эътиборга тушган. Уларда аждодларнинг эрк, озодлик, тинчлик, фаровон турмуш учун олиб борган курашлари, ўзига хос анъаналари миллий менталитетни ифода этувчи муҳим белги сифатида кўзга ташланиб туради. Шу сабабли ўзга миллат вакилларига ўзбекларни чуқурроқ англантиш йўлида фольклор намуналарини ўргатиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бири саналади.

Гулноз ҚУРБОНОВА,
Бухоро Тиббиёт институти ўқитувчиси,
педагогика фанлари номзоди.

¹ Р. Қўнғиров, Э. Бегматов, Ё. Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1992. 4–7-б.

² Н. Сайдахмедов. Янги педагогик технологиялар. Т.: Молия, 2003.

³ Т. Мирзаев, О. Сафаров, Д. Ёраева. Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси. Т.: Алоқачи, 2008. 79–80-б.

⁴ Ўша манба, 195–196-б.

⁵ О. Азизов, А. Сафаев, Х. Жамолхонов. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси (Фонетика, лексика, морфология ва синтаксис). Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1986. 46–71-б.

QIYOSIY TILSHUNOSLIK

Зоономик компонентли фразеологик бирликларнинг таржимаси хусусида

Фразеологик бирликларни тадқиқ этиш борасида тилшунос олимлар томонидан кўплаб илмий ишлар яратилаётганлигига қарамай, ҳали бу соҳада изланишлар олиб борилиши зарур бўлган жиҳатлар оз эмас. Айниқса, бу, таржимонлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ҳар бир мутаржимнинг ўзи таржима қилаётган асари тилидаги миллий ўзлик, менталитетга хос жиҳатларни сақлаб қолиши учун таржима қилинаётган тилдаги фразеологик бирликлар, мақол ва матал кабиларни билиши керак. Бу эса бошқа тилга ўгирилган асар руҳиятини ўқувчига аслиятдаги каби тўғри етиб боришига ёрдам бериши шубҳасиздир. Масалан, фразеологик бирликлардан иборат луғатларни кўздан кечирганимизда жониворлар сифатлари билан келган **зоономик компонентли фразеологик бирликлар** (ЗКФБ) кўп учрашига амин бўлдик. Маълумки, зоонимлар оғзаки нутқда, бадий ижодда кўп қўлланади, чунки улар берадиган образлилик, эмоционалликни бошқа сўзлар орқали ифодалаш қийин.

Ушбу мақолада «**бўри**» зооними қўлланган фразеологизм ва мақоллар ҳақида сўз юритамиз. Аввало, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан **бўри** зоонимига берилган таърифни келтириб ўтайлик:

БЎРИ I 1. *Сутэмизувчиларнинг итсимонлар оила-сига мансуб йиртқич ҳайвон; қашқир.*

2. *Кўчма ёвуз, қонхўр, шафқатсиз одам ҳақида.*

3. *Бўри (эркаклар исми).*

Бўри қараш қилмоқ (қўрқинчли, даҳшатли қарамоқ, еб қўйгудек қарамоқ). *Бир қўлида теша, Санобарга бўри қараш қилиб яқинлашди.* (К.Яшин. Ҳамза.)

Бўри ейдими «Нимадан қўрқасан» деган маънода ишлатиладиган ибора. *(Ҳаёт), – Воей, сизам бир қизиқсизки, буви, нима, мени бўри еб кетармиди? – деди-ю, ҳовли этагига юриб кетди.* (М.Исмоилий. «Фарғона тонг отгунча») **Бўримисиз, тулкимисиз?** «Қуруқ қайтдингизми ёки ундириб?» деган маънода ишлатиладиган ибора. *Қуруқ келишга уялдим-да тақсир.* (Қодирқул). *Қани бўримисиз, тулки?* (Ҳамза. «Бой ила хизматчи»).¹

Кўриниб турибдики, **бўри** атамали зоонимик компонентли фразеологик бирликларга луғатда катта ўрин ажратилган. Бу атама испан тили луғатида ҳам анчагина салмоқли ўрин эгаллаган.

Қуйида шу зоонимни испан тилида (айнан таржимаси билан) ва ўзбек тили билан қиёслаган ҳолда (маъно жиҳатидан эквивалент ва мутаносибларини келтириш орқали) жадвал тузилди:

Испан тилида	Ўзбек тилида
Lobo del mar (денгиз бўриси)	моҳир, тажрибали денгизчи; кўпни кўрган киши; туллак
esperar del lobo carne (бўридан гўшт кутмоқ, тиламоқ)	худбин, хасис, зиқна одамдан бирор нарса кутмоқ

tener el lobo por las orejas (қулоғининг ортида бўри кўрмоқ)	жуда қийин аҳволда қолмоқ, боши берк кўчага кириб қолмоқ
feroz (sangriento, т sanudo) como lobo (бўридек шафқатсиз, қонхўр)	бешафқат, золим, қонхўр одам
tirarse a una cosa como lobos (hambrientos) (бўридек очкўзлик билан бирор нарсага ташланмоқ)	баднафс, очкўз

Бу тилдаги фразеологизмларнинг ўзбек тилидаги муқобили билан таққослаш шуни кўрсатадики, ўзбек тилидаги фразеологизмларда **бўри** сўзи деярли қатнашмайди.

Энди, испан тилидаги **lobo (бўри)** зоономик компонентли фразеологик бирлик қатнашган мақолларнинг рус ва ўзбек тилларидаги муқобилини кўриб чиқамиз.

1. Meter el **lobo** en el redil; *Кўйни бўрига ишониб топширмоқ*; Пустить козла в огород.

2. **Lobos** de una misma camada; *Бўрининг еса ҳам, емаса ҳам оғзи қон*; **Волк** и наестся – да голод в глазах.

3. Ver las orejas al **lobo**; *Бўри йўқ дема бўрк остида, ёв йўқ дема жар остида*; Видно птицу по полёту.

4. Quien con **lobos** anda a aullar aprende; *Бўрини йўқласанг, таёқ ол*; С **волками** жить – по волчьи **ВЫТЬ**.

5. El lobo muere **lobo**; **Бўрининг** боласини бўркингда боқсанг ҳам, эл бўлмас; Как **волка** ни корми, он всё в лес смотрит.

6. Quien tema a los **lobos**, no vaya al monte; **Бўридан** қўрққан овга чиқмас, илондан қўрққан сувга тушмас; **Волков** бояться – в лес не ходить.

7. El **lobo** con piel de oveja; **Бўрини** тўқ дема, душманни йўқ дема; **Волк** в овечьей шкуре.

8. Muda el **lobo** los dientes, mas no las mientes; **Бўри** бўрилиқ қилар, тулки тулкилик; **Волк** каждый год линяет, да обычай не меняет.

Кўриниб турибдики, юқорида келтирилган испан тилидаги **бўри** зооними қатнашган мақолларнинг рус ва ўзбек тилидаги муқобилларида **бўри** сўзи қатнашиши мумкин. Аммо бу сўз кўпинча мақол таркибида бошқача мазмунга эга бўлади.

Бадий асарлар таржимасида юқоридагиларни ҳисобга олингандагина фразеологизм ва мақоллар қатнашган жумлалар таржимасида асар таржимаси аслиятидаги мазмунни тўла бериши мумкин. Масалан:

1. *El abuelo era, yo no lo olvidaba, un viejo **lobo de mar**. Por que habria de temer ahora a este huracan inesperado...?* Бувам, мен ҳали унутганим йўқ, тажрибали денгизчи. Нега энди у бу кутилмаган бўрондан қўрқиши керак...?

2. *El olor a pez de los pellejos se mezclaba con el de la colonia barata de algun «**lobo de mar**» de la galanterbia...* – Ошланган қўй терисидан келаётган қатрон ҳиди қандайдир «қалб ўғриси»нинг сепиб олган арзон атир ҳиди билан қоришиб кетган эди...²

Агар фразеологик бирликлар ва мақолларнинг муқобили топилмаса ёки нотўғри изоҳланса, таржимада хатога йўл қўйиш мумкин. Юқоридаги мисолларда келтирилган «*lobo de mar*» зоонимик коэффицентли фразеологик бирликни ўзбек тилига сўзма-сўз ўгирганимизда айна маънони бера олмасди.

Хулоса қилиб айтганда, таржима жараёнида учраб турадиган зоонимик коэффицентли фразеологик бирликлар диққат билан ўрганилса, ўқувчига аслиятдаги маъноларни тўғри етказиш имконияти пайдо бўлади.

**Дилрабо БАХРОНОВА,
ЎзДЖТУ ўқитувчиси.**

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. 416-б.

² Diccionario español – ruso/ Moscu; Editorial «Russki yazik» – 1985. 363-б.

SO'Z MULKIGA SAYOHAT

Кент сўзли топонимлар

Кент – жой номлари таркибида қўлланувчи қадимий сўзлардан бири. Бу лексема орқали ясалган топонимларнинг тарқалиш чегараси анча кенг. Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Эрон ва Афғонистон ҳудудларидаги кўплаб жой номлари шу атама воситасида вужудга келган. Кент сўзи шаҳар номлари таркибида ҳам, қишлоқ номлари таркибида ҳам учрайди.¹

Бу сўзга XI аср тилшуноси Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳ берган: *«Кент – шаҳар, ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир»*.² Фарғона вилоятининг Қува, Фарғона, Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманларидаги Навкент қишлоқларининг номланишига шу сўз асос бўлиб хизмат қилган. Номнинг биринчи қисмидаги *нав* сўзи тожикча бўлиб, «янги» маъносини билдиради. Навкент – «янги қишлоқ» маъносидадир. Жойнинг шундай деб аталишига қишлоқнинг янгилиги – ён-атрофдаги аҳоли масканларига нисбатан кейинроқ ташкил топганлиги сабаб бўлган. Самарқанд вилоятининг Иштихон, Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманларидаги Янгикент қишлоқларининг маъноси ҳам «янги қишлоқ» декмақдир. Бинобарин, бу турар-

жойлар объектнинг, масканнинг пайдо бўлган, юзага келган вақти, даврига кўра шундай ном олган.

Кент сўзли топонимларнинг бир гуруҳи **этно-топоним**лардан иборатдир. Самарқанд вилоятининг Нарпай туманидаги *Мўғулкент*, *Ўзбеккент*, Қашқадарё вилоятининг Қарши туманидаги *Хитойкент* қишлоқлари бунинг мисолидир. Ушбу топонимлар таркибидаги мўғул, хитой лексемалари қадимий туркий ҳамда ўзбек уруф-қабилаларининг номларидир.³ Дарҳақиқат, *Хитойкент* – «хитойликларнинг қишлоғи», *Мўғулкент* – «мўғуллар қишлоғи» маъносини ифода қилади. *Ўзбеккент* – «ўзбеклар яшаган маскан» тушунчасини билдиради.

Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманидаги *Хўжакент*, Самарқанд вилоятининг Иштихон туманидаги *Шайхларкент* топонимлари ижтимоий табақа, тоифа, гуруҳ номларини англатувчи *хўжа*, *шайх* лексемалари асосида яралган. *Хўжакент* – «хўжалар қишлоғи», *Шайхларкент* – «шайхлар қишлоғи» маъносига эга. Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманидаги Алимкент, Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон туманидаги Файзикент **антропотонимлари** шахс исмини билдирувчи атоқли отларга *кент* сўзи қўшилиши туфайли юзага келган. Қашқадарё вилоятининг Қарши туманидаги *Пистакент* қишлоғининг номи ўсимлик, мевали дарахтни ифодаловчи *писта* лексемаси воситасида ясалган **фитотопонимдир**. *Пистакент* – «писта дарахти ўсадиган жойдаги қишлоқ» маъносидадир. Наманган вилоятининг Чуст туманидаги *Шўркент* топоними ўша ҳудуднинг тупроғи таркибига нисбат бериш натижасида номланган. Турар-жой шўр

тупроқли ерларда ташкил топганлиги учун шундай аталган. *Шўркент* – «шўр қишлоқ» деганидир.

Сурхондарё вилоятидаги Шерободдарёнинг юқори қисмидаги қишлоқлар бир умумий ном билан – *Даҳпоракент* деб юритилади. Номшунос олим, профессор Тўра Нафасовнинг ёзишича, бу топоним форсча-тожикча бўлиб, ўн бўлак қишлоқ, ўнта қишлоқнинг бирлашмаси маъносини ифодалайди. Дарҳақиқат, мазкур топоним шу ҳудуддаги Дарбент, Сайроб, Панжоб, Хатак, Зарабоғ, Қорабоғ, Вандоб, Шержон, Пошхурт, Карезат қишлоқларини ўз таркибига бирлаштиради.⁴

Қашқадарё вилоятининг Китоб туманидаги *Парчакент*, Касби туманидаги *Ширкент* топонимларининг номланиши ҳам китобхон диққатини ўзига тортади. Мазкур номлар биринчи компонентидаги лексемалар келиб чиқишига кўра сўғдча сўзлар бўлиб, *парча* – орқа, орқа томон; *шир* – тепа, баландлик маъносини билдиради. Англашиладики, *Парчакент* – орқа томондаги қишлоқ, чет қишлоқ; *Ширкент* – тепа қишлоқ маъносига эга.⁵

Кент сўзли топонимлар юқорида қайд этилганлар билан тугамайди, албатта. Булар жумласига яна Қарши туманидаги *Бишкент*, Пахтачи туманидаги *Миркент*, Вобкент туманидаги *Кумушкент*, Бўстонлиқ туманидаги *Фазалкент*, Бахмал туманидаги Нўшкент, Тошлоқ, Янгикўрғон, Паркент туманларидаги Заркент, Нарпай туманидаги Қозикент, Тошкент вилоятидаги Паркент, Пискент, Жанубий Қозоғистондаги Чимкент, Манкент сингари жой номларини киритиш мумкин.

Табийки, **кент** сўзли бу хил топонимлар тилимиз тарихини ўрганишда, жой номларининг маъноси, келиб чиқишини тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

**Носиржон ОХУНОВ,
Кўқон ДПИ доценти.**

¹ С.Қораев. Географик номлар маъносини биласизми? Т.: Ўзбекистон, 1970. 62–64-б.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. Уч жилдлик. 1-жилд. Т.: Фан, 1960. 329–330-б.

³ Б.А.Аҳмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (писменные памятники). Т.: Фан, 1985. С. 20, 71, 130, 131.

⁴ Т.Нафасов. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1988. 62-б.

⁵ Т.Нафасов. Кўрсатилган асар, 154, 219-б.

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 14.10.2009 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Шартли босма табағи 5, 58. Нашриёт ҳисоб табағи 5,5. «Pragmatic» гарнитураси. 14; 12 кегл. Адади 4400 нусха. Буюртма № ____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**